

Манзура Пирназарова

РОМАН ВА УСЛУБ

ПИРНАЗАРОВА МАНЗУРА

РОМАН ВА УСЛУБ

(Илмий монография)

Тошкент
“Мұхаррір” нашриёт
2012

УДК: 821.512.133

КБК 83.3(5У)

П 48

Пирназарова, Манзура.

П 48 Роман ва услугуб / М.Пирназарова; масъул мухаррир: Б.Назаров; - Тошкент: "Muhartir nashriyoti", 2012, 128 б.

ISBN 978-9943-25-119-9

Ушбу илмий монографияда адабий жараён ва услугубий индивидуаллик масаласи ўрганилган. Муаллиф унда мустақиллик туфайли юзага келган имкониятларнинг бадиий-эстетик тафаккур ва услугубий ранг-барангликнинг юзага чикишини сунгти йигирма йил ичидаги яратилган энг сара романнавислар О.Мухтор, Х.Дустмуҳаммад, Т.Рустам, У.Ҳамдам ижоди мисолида тадқик этади. Илмий тадқиқот материалларидан олий ўкув юртлари, академик лицей ва қасб-хунар коллекларида маъруза ва маҳсус курслар ўқиш, ўкув қўлланмалари ва дастурлар яратишда фойдаланиш мумкин.

УДК:

КБК

Масъул мухаррир:

Б.А.Назаров,

ЎзР ФА академиги,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Х.Ж.Абдуллаев,

филология фанлари доктори, профессор,

Қорақалпогистон Республикасида хизмат

курсатган фан арбоби

Улуғбек Ҳамдам,

филология фанлари номзоди

М.Қўчкорова,

филология фанлари номзоди

Ал-Хоразмий номидаги Урганч Давлат университети Илмий
кенгашининг 2012 йил 29 авгуустдаги 1-сонли мажлисида муҳокама
этилиб, нашрга тавсия қилинган.

ISBN 978-9943-25-119-9

© «Муҳаррир» нашириёти,
Тошкент, 2012 йил.

ЁЗУВЧИ УСЛУБИ ТАНҚИДЧИ НАЗАРИДА

Бадиий ижод намуналарини яратилган вақтидан келиб чиқиб, доим ва факат замон билангина боғлаб ўрганиш кўп ҳам кутилган натижаларни бермаслиги мумкин. Айни вактда, асарга замонни соқит килиб муносабатда бўлиш ҳам унинг хужайраларидаги айрим жон тўқималар манбанинг англамасликка олиб келади. Бу – бадиий асар моҳиятини ҳар икки омил – яъни, санъаткор шахсияти ва бадиият оламининг ўз ички – ёзилган ва ёзилмаган дунёси; ҳамда асар яратилишига туртки берган, сабаб бўлган ташки дунё – давр ва замон талаби, эҳтиёжлари билан узвий алоқадорликда ўрганишгина муносиб самаралар бера олади, демакдир.

Лекин, нима бўлганда ҳам бадиий ижоднинг меҳвари инсон, инсоннинг қалби, унинг ички дунёси экан, асарнинг қиммати, аҳамияти ҳам ана шу инсонни бадиий жиҳатдан нечоғлик теран, гўзал, таъсирчан ва янги оҳорларда тасвирлай олиши билан белгиланади. Бу масала, ўз навбатида, яна қайтиб, ёки бошланғич нуқтаси билан туташиб, шу асарни яратган муаллиф қалбига, унинг ички оламига, ўзига хос деб аталувчи ижодий йўсинига, фикрлаш, хис этиш ва уларни аслига нечоғлик муқобил ҳамда китобхонга нечоғлик матлуб эта билиш тарзига боғлиқ.

Ёзувчи услуби деган тушунча ана шу масалалар замиридан сизиб чиқади ва эҳтимол маҳорат деган муаммонинг асоси шунда бўлса керак. Англашиладики, услугуни ўрганиш мураккаб, кўпқатламли ички ва ташки омиллар силсиласида шаклланувчи эстетик жараённинг худди ўзи каби нозик адабий-бадиий дид ва билим натижаларига таянувчи меҳнатталаб ишдир.

Ёш тадқиқотчи Манзура Пирназарованинг ушбу китоби ҳозирги ўзбек романларидаги услубий изланишларни ўрганишга багишиланган.

Манзура олий мактабда таҳсил олиб юрганидаёқ сунгти босқич ўзбек романларини ўрганишни орзу қилди. Йиллар утиб катор мақолалар эълон қилди, нуфузли анжуманларда илмий маърузалари билан қатнашди. Шу йўналишда номзодлик ишини ёқлади. Ҳозир Урганч давлат университетида муаллима. Кўлингиздаги китоб Манзуранинг олий мактабни битирганидан сунг шу вақтгача олиб борган изланишлари самарасидир. У

М.Күшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, У.Норматов, А.Расулов каби устоз мұнаққидлар, ҳамда, кейинги авлод намояндаларининг услуг масалаларига бағишиланган тадқиқотларидағи тажрибаларни үрганишга, үзлаштиришга ҳаракат қилади. Айни вактда, Омон Мутор, Хуршид Дұстмұхаммад, Улұбек Ҳамдам, Тұхтамурод Рустам ижодини үрганар экан, уларнинг романларидағи услугбий хосликни үз күрганича, билганича, аниқлаганича ёритишга интилади. Улар ичіда, баъзан үзігача устозлари ва айрим мұнаққидлар томонидан айтілған фикрларга яқын ёки үйқаш мұлоҳазалар ҳам учраб қолади. Лекин, Манзураниң изланишлари билан чуқурроқ таниша бориб, улар ичіда мұстақил, дадил ва янги кузатишлар, мұлоҳазалар, холосалар ҳам оз эмаслигига гувоҳ бұласиз. Хусусан, Омон Мұхторнинг “Минг бир қиёфа” ва “Афлотун” романларидаги модернистик йұналиштадығи бадий талқин үнсурлари эканлығи аниқ ёритилиши билан бир қаторда, адіб услугидеги баъзан, қуруқ ахборот тарзидеги тағсилотлар ҳам мавжудлігі аниқ мисоллар асосида күрсатилади. Ёки, Хуршид Дұстмұхаммаднинг “Бозор” романы мисолида үзбек романчилигіда ижтимоий ҳаётдеги долзарб муаммоларни мажозий усулда очишининг янги белгилари намоён бўлмоқда, деган холосага келади муаллиф. Улұбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” ҳамда “Исён ва итоат” романлари услуг нұқтаи назаридан таҳлил этилар экан, бу асарлар тұқымасидеги илохий ва тасаввуфий ғоялар, тушунчалардан ҳозирги замонамизнинг долзарб ахлоқий-мәннавий муаммоларини ёритишдеги ёзувчи маҳоратини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Тұхтамурод Рустамнинг “Капалаклар үйини” романы ҳақида турли-туман, ҳатто бир-бирига зид ижобий ва танқидий фикрлар айтілди. Манзура Пирназарова конкрет ҳолатларда бу мұлоҳазалар билан дадил мунозарага киришади ва үзининг мұстақил фикрларини айтади. Ёш олиманинг бу асардеги пародия оханги, рамзий-ишоравий таҳлил, истеңзоли-киноя услуги ҳақидеги кузатишлари, романнан натуралистик лавҳаларнинг кескін танқид қилиниши сизни безътибор қолдирмайды. Лекин, бундан катъий назар, бу романнинг адабий жараёнда мұваффакият қозона олмагани, наинки, кенг китобхонлар оммаси, балки нозик дидли, тажрибали романсеварлар ва мутахассислар томонидан ҳам ижобий карши олинмаганлиги сабаби чуқурроқ айтілганида дуруст бўларди.

Қисқаси, О.Мухторовнинг “Кўзгу олдидаги одам”, “Тепаликдаги хароба”, Х.Дустмуҳаммаднинг “Бозор”, У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” ҳамда “Исён ва итоат”, Т.Рустамнинг “Капалаклар ўйини” каби асарлари сўнгги босқич ўзбек романчилигининг ютуқ ва камчиликлари, изланишлари ҳақида ёрқин тасаввур берганидек, Манзура Пирназарованинг мазкур тадқиқоти ҳам ўзбек танқидчилиги, хусусан, унинг навқирон авлоди вакиллари олиб бораётган изланишлар ҳақида тасаввур бера олади, деб умид қиласиз.

Бахтиёр НАЗАРОВ

ЎзР ФА академиги, филология
фанлари доктори, профессор

КИРИШ

Ўзбек насли умумадабиётимизнинг ажралмас бир қисмидир. Янгича миллий адабий тафаккур, реалистик наср ривожи XX аср бошларида қалам тебратган А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва бошқа ижодкорларга бориб тақалади. Улар янги давр адабиётида Европа адабиёти мезони билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар яратдилар, реалистик йўналишга хос хусусиятларни ўзлаштирилар. Уларнинг дунёни бадий ўзлаштириши бир-биридан кескин фарқ қиласди. Даъват этилган санъат доирасида реалистик адабиёт моҳиятини англашга, реализм тажрибаларини кенгрок тарзда барқарор этишга астойдил ҳаракат қилдилар. Ижодларида ҳаққонийлик, ҳаётийлик, миллийлик тамойилларига асосландилар. Тасвирда холисликни ёқладилар. Ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиришда шаклий-услубий изланишларга хайрихоҳлик назари билан қарадилар. Ижодкор маҳорати даражаси ва китобхон савияси мутаносиблигини назарда тутдилар. 20-30-йиллар ўзбек адабиёти тажрибаси шуни кўрсатадики, ўзбек адабиёти тарихида реализмнинг шаклланиши ва тараққиёти изчил мантиқий ривожланиш, миллий адабий эстетик тафаккур тараққиётининг хосиласидир.

Миллат ижодкорларининг уйғоқ қалби, теран нигоҳи, ички ирода майли адабий-эстетик тамойилларга изчил амал қилишга йўналтирилди. Шаклий услубий изланишларга хайрихоҳлик билан қаралди. Турли адабий оқим ва мактаблар тажрибасини ўрганишга астойдил ҳаракат қилинди. Бироқ адабий сиёsat эстетик дастурларнинг тўла ривожига имкон бермади. Фикрий эркинликни чеклаб, эстетик полифония ва плюрализмни бадий идрок ва ифодадан сиқиб чиқара бошлади.

XX асрнинг 90-йиллари истиқлол адабиёти деб аталмиш эстетик ҳодисани юзага чиқарди. Миллий адабиётнинг 90-йилларига хос хусусиятлар 60-йилларидаёқ кўзга ташланди, 80-йилларнинг охириларига келиб муайянлашди. Бироқ биз давр адабиётига хос белгилар 90-йилларнинг ўрталарига келиб тўлиқ шаклланди, деб ҳисоблаймиз. Шак-шубҳасиз, истиқлол даври ўзбек адабиёти, хусусан насли кўп асрлик миллий адабиётимизнинг

мантиқий давоми ва меросхуридир. Айни пайтда у оддий хронологик босқич бўлмай, тубдан ўзгарган миллий онгнинг, янгиланаётган эстетик тафаккурнинг маҳсули ҳамдир. У ягона ҳукмрон мафкура тазиқидан қутулган, дунёни ҳар хил англаш, изоҳлаш ҳамда тасвирлаш имкониятига эга бўлган миллат ижодий даҳосининг самараси сифатида дунёга келди. Адабиётнинг ҳукмрон мафкура тазиқидан қутулиши олам ва одам руҳиятига мансуб ҳодисаларга турли ракурслардан қарашни юзага чиқариб, ифода имкониятларини кенгайтирди. Ижод эркинлиги учун яратилган объектив шароит адабиётни ижодкорнинг кўнгил ишига айлантириди. Бадиий адабиёт миллий-эстетик актга эврилди. Миллат кишисининг руҳияти, хиссиёти, кўнгли бутун мураккабликлари билан бадиий тадқиқ этила бошлади. Инсонни асосий қадрият санаш, алоҳида инсон шахсининг маънавиятини мукаммаллаштиришга йўналтирилган адабиёт шахсни тадқиқ этишга астойдил бел боғлади. Бадиий адабиётимиз қаҳрамонлари ўзининг мураккаб тақдирни, теран ўй-мулоҳазалари, нозик кечинмалари билан ўзига хос ва бетакрор була бошлади. Бадиий тасвирнинг чуқурлашгани, инсон руҳияти қатламларини нозикроқ идрок этиш имконини юзага келгани адабиётнинг оммавийликка эмас, юксак дидли китобхон шаклланишига хизмат қилишига олиб келди. Бугунги адабиётни ҳамиша ҳам изоҳлаш, тушунтириш ёхуд мантиқий қолипларга солиш мумкин бўлмай қолди. Алоҳида ижодкоргагина тааллуқли бўлган бадиий мантиқ теран сезимлар ва моддийлаштирилган мураккаб кечинмалар бағрида сизиб чиқиши англаб этилди. Илгариги босқичларга нисбатан тасвирнинг қуюқлиги, инсон руҳияти қатламларини акс эттириш миқёсининг кенглиги ва ифода тарзининг фавқулоддалиги, услубий изланишларга бойлиги билан 90-йиллар насрини ҳам миллий адабиётимиз учун ўзига хос босқич санаш мумкин.

Зеро, истиклол даври насли янги оҳанглар ҳисобига бойиди. Ифоданинг қабариқлиги, тасвирнинг серқатламлиги, мазмуннинг залворлилиги, руҳий ҳолат манзараларининг ранг-баранглиги, инсонни бадиий тадқиқ этишга бадиий усуллар (баён, ифода этиш, кўрсатиш, тасвирлаш)нинг ўз ўрнини бўшатиб бораётгани билан алоҳидалик касб этади. Қаҳрамон хаёлоти ва кечинмаларидағи жараёнларни тасвир объектига айлантириш, уни янада тўларок илғашга интилаётгани билан ўзига хосдир. Миллат кишисининг фикр тарзи, ахлоқий қаноати нафақат анъанавий йўсенида, балки

дунё адабиётидаги энг сўнгги ифода усулларидан дадил, самарали фойдаланиш, анъанавийлик ва янгиликни омухталашириш орқали насримизга кўчмоқда. Бир сўз билан айтганда, истиқлол даври ўзбек насли «кичик» одамнинг катта ва чигал ички дунёсидаги бехудуд поёнсизликни, турфаликни хилма-хил ракурсларда тадқиқ этишга киришди. Инсон маънавиятининг серқирра жиҳатларини текшириш, одам руҳиятидаги кўз илғамас сезимларни тадқиқ этишга уринишда шаклий-услубий изланишлар олиб бораётган ўзбек носирларининг сезиларли ютуқлари ҳам, бартараф қилиниши лозим бўлган нуқсонлари ҳам кўзга ташланмоқда. Муҳими, ўзбек насрода ижодий узвийлик, давомийлик устувор. Миллый наср тараққиётини таъминлашда турли авлодга мансуб ижодкорлар ўзига хос йўсинда қалам тебратмоқдалар.

Ўзбек насрининг бу босқичида ижодий тажрибалар қилиш, кутилмаган тасвир йўлларини қўллаш, бадиий ифоданинг янги тамоилларидан фойдаланиш етакчи хусусиятга айланди.

Ўзбек романи тарихи ва тадрижи И.Султон, С.Мирвалиев, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Каримов, У.Норматов, А.Рахимов сингари адабиётшунос олимларимиз томонидан ўрганилган. И.Султон адабиётнинг спецификаси, адабий асарда мазмун ва шакл бирлиги, жанрларнинг нормативлиги ва тарихийлиги, бадиий адабиётнинг жамият хаёти билан чамбарчас алоқаси сингари масалаларга дикқат қаратади¹. С.Мирвалиев тадқиқотларида ўзбек романининг туғилишидаги манбалар ўрганилади. Жанрнинг туғилиши ва шаклланиши, такомиллашиши нафақат роман назарияси ва роман тарихи муаммолари, балки ижтимоий-адабий муаммолар аспектида тадқиқ этилади. Олим ижтимоий-психологик ва тарихий ҳамда тарихий-биографик романлар таҳлилида ижодкор маҳоратининг терандлашувини ҳам назардан қочирмайди. Унинг изланишларида ўзбек романлари тараққиётига хос ўтган асрнинг 70-йилларигача бўлган даврдаги етакчи хусусиятлар, асосий тамоиллар, жанр ва услуб ранг-баранглиги, қаҳрамон ва замон, инсон ва жамият масалалари таҳлил этилади, умумлаштирилади².

¹ Каранг: Адабиёт назарияси. Икки томлик. – Тошкент: Фан, 1978-1979 йиллар. I-II жиллар.

² Мирвалиев С. Ўзбек романи.– Тошкент: Фан, 1969. Мирвалиев С. Роман ва замон. – Тошкент: Фан, 1983.

М.Қўшжоновнинг кузатишларида ҳам ўзбек романчилигининг ривожланиш босқичлари ва жанр хусусиятларига алоҳида дикқат қаратилади. Олим илк романчиликнинг тугилиши ва тараққиёти, ижодий анъаналар, романний тафаккур муаммолари, шунингдек, 80-йиллар романчилигига хос хусусиятларга қўпроқ эътибор қаратади. А.Қодирий романларидан О.Мухтор романларигача бўлган катта бир давр романлари академик М.Қўшжоновнинг синчков назаридан четда қолмайди³. О.Шарафиддинов тадқиқотларида Чўлпон ва А.Қаххор ижоди нозик таҳлил этилади⁴. С.Мамажонов тадқиқотларида реализм муаммолари, айниқса, F.Фулом насли кенг тарзда ўрганилган. Адаб услубининг жилолари кашф этилган⁵. Н.Каримов эса XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари, хусусан А.Қодирий, Чўлпон, Ойбек, А.Қаххор наслига дикқат қаратади⁶. У.Норматов изланишларида катта эътибор А.Қодирий, Ойбек, А.Қаххор ижодига қаратилган бўлсада, олим буғунги ўзбек наслига хос умидбахш тамойилларни ҳам нозик кузатишга муваффақ бўлган.⁷ А.Рахимов тадқиқотларида эса ўзбек романни поэтикаси сюжет ва конфликт муаммолари билан боғлаб ўрганилади⁸.

³ Қўшжонов М. Ўзбек романчилигининг ривожланиш босқичлари ва жанр хусусиятлари. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд.—Тошкент: Фан, 1991. – 299-382 б. ва бошқалар.

⁴ Шарафиддинов О. Абдулла Қаххор (Машхур кишилар хаёти). — Тошкент, 1978; Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. Тошкент: Ёзувчи, 1994; Келажакка чорловчи кисса. —Ўзбекистон маданияти. 1959, 11-апрел; Ижод заҳмати// Шарқ юлдизи. 1967. №8; Элга машҳур адаб эди. — Мехнат ва турмуш. 1977 . №9; «Кеча ва кундуз». // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. 6 -феврал ва бошқалар.

⁵ Мамажонов С. Услуб жилолари. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; F.Фулом прозаси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

⁶ Каримов Н. Ойбек сх.— Тошкент: Ёш гвардия, 1985 ; Ойбек гулшанида колган Фунчалар. — Тошкент: Фан, 1985; Ойбек ва Зарифа.— Тошкент: Ўзбекистон, 1990; Чўлпон. — Тошкент: Фан, 1991; XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқбол мафкураси. — Филол. фанл. доктори дисс.. автореф. — Тошкент, 1993.

⁷ Норматов У. Насримиз анъаналари.—Тошкент. Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978; Қодирий боғи.— Тошкент, 1994; Утган кунлар ҳайрати.— Тошкент, 1997; Умидбахш тамойиллар.—Тошкент. Маънавият, 2000;

⁸ Рахимов А. Ўзбек романни поэтикаси (сюжет ва конфликт) —Филол. фанл. доктори дисс..автореф. — Тошкент, 1993.

Адабиётшунослигимизда миллий истиқоллугача бўлган даврда яратилган асарлар табиати роман жанрига хос долзарб муаммолар билан боғлаб урганилган бир талай ишлар мавжуд. Жумладан, И.Мирзаев, Д.Тўраев, Ҳ.Каримов, Д.Куроновларнинг докторлик диссертациялари эътиборга молик изланишлар сирасига киради.

Ҳакимжон Каримовнинг «Ҳозирги ӯзбек насрода хаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80-йиллар)» қомли тадқиқотида ўша давр ӯзбек насридаги услубий тёнденцияларни кўрсатиш орқали 70-80-йиллар насрининг ғоявий-эстетик қиммати ва үзига хослиги очиб берилади.

Қўринадики, биз танишиш имконига эга бўлган тадқиқотларда А.Қодирий, Чулпон, F.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, Р.Файзий, О.Ёкубов, П.Қодиров, Х.Тўхтабоев, Ж.Абдуллахонов, Ӯ.Усмонов, Ӯ.Хошимов, М.М.Дуст, Н.Қобул, F.Хотамов, О.Отахон, Т.Мурод, Э.Аъзамов, Н.Норматов сингари қаламкашлар ижоди таҳлилга тортилган. Бизнинг ишимиизга обьект бўлиб хизмат қилиувчи О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, Ӯ.Ҳамдам, Т.Рустам романларига деярли мурожаат қилинмаган.

Ижодкорнинг истеъдоди, ижод жараёни психологияси, ижодкор индивидуаллиги ва бадиий услуб, анъанавий реалистик роман назарияси, модерн романчилик ва унинг бадиий-эстетик таҳлили борасида рус ва жаҳон файласуф ҳамда адабиётшунослари томонидан салмокли тадқиқотлар амалга оширилган. Рус адабиётшунос олимлари А.Н.Веселовский, Ю.Н.Тынянов, Б.А.Эйхенбаум, В.А.Грифцов, М.М.Бахтин, М.Б.Храпченко, П.А.Николаев, Д.Затонский, Е.М.Мелетинский, В.В.Кожинов, Ю.Борев ва бошқаларнинг изланишлари роман жанри назариясини яратишда муҳим аҳамият касб этади⁹. Шунингдек,

⁹ Тынянов Ю. Русская проза.-Л.: Academia, 1926; Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии // Художественная литература.-М.: 1986; Бахтин М. Проблема поэтики Достоевского. -М.: Сов.Россия, 1979; Эстетика словесного творчества.-М.: Искусство. 1986; Литературно-критические статьи.-М.: Худ.Литература, 1986; Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. (Сб.сочинений. В 4 т.) – М.: Худ.литература, 1982; Затонский Д. Искусство романа и XX век.-М.: Худ.литература. 1973; Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа.-М.: Наука, 1986; Кожинов В.В. Происхождение романа.-М.: Сов.писатель, 1963; Борев Ю. Теория литературы. Т.IV. (Литературный процесс)-М.: 2001. ва бошқалар.

Ғарб романчилигининг назариётчилари, файласуф-адабиётшунослар Хосе Ортега-и-Гассет, О.Уоррен, Р.Уэллик, В.Вульф каби олимларнинг илмий қарашлари¹⁰ ҳам сўнгги йиллар узбек адабиётшунослик илмида тегишли баҳосини олмоқда.

И.В.Гёте: «Услуб идрокнинг энг туб қатламларида, нарсаларга хос мавжудликнинг ўзида қарор топади»,¹¹ деб ёзади. У услуб дейилганда нарсаларнинг муайян шахс идрокига кўчган ҳаётини, ёзуви идроки ва мавжуд ҳаётдаги ўзига хосликлар бирлигини тушунади. В.Г.Белинский ижодкор талантининг ўзига хослиги ҳакида тўхталар экан, қобилиятли ижодкор бадий асадаги «ҳамма-ҳамма нарсага ўз шахси, ўз руҳининг такрорланмас, оригинал муҳрини тушириб ўта олиш» хусусиятига эга эканлигини қайд этади.¹² Бинобарин, чинакам истеъдод эгалари ўз услубига кўра бетакрорлиги билан ажралиб туради. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб рус адабиётшунослигига «стил»нинг адабиётшунослиқдаги тарихий мазмуни ва манера ҳамда усулни англатувчи иккинчи мазмуни алоҳида-алоҳида тадқиқ этила бошланди. Эндиликда «ижодий индивидуаллик» санъаткорнинг дунёкараши, воқеликни тушуниши ва англаши, эстетик концепцияси маъносига кўлланила бошланди. Бадий тасвир приёмлари, усул ва воситаларидан фойдаланишини эса «стил» деб аташ одат тусига кирган¹³.

Академик С.Мамажоновнинг F.Фулом, Ҳ.Олимжон, Уйғун, Миртемир, Зулфия, Э.Воҳидов ижодий индивидуаллигига бағишланган монография ва рисолаларида «услуб» масаласига М.Б.Храпченко концепцияси нуқтаи назаридан ёндашилади. Яъни, шоир ва адиллар ижодий индивидуаллиги улар шахсиятининг ўзига хос томонларидан: қалб ҳарорати, турмуш тажрибаси, бадий идрок этиш принципларининг тасвирдаги изларидан услуб ўзига хослиги чиқарилади. Айтиш лозимки, Ҳ.Ёқубов, О.Шарафиддинов,

¹⁰ Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия и культура. – М.: Радуга, 1990; Восток и запад: Литературные взаимосвязи в зарубежных исследованиях.– Сборник обзоров.–М.:1989; Вульф В. Современная художественная проза. В сб. Писатели Англии о литературе. – М.: Прогресс, 1982.

¹¹ Гёте И.В. Сочинение. – М.: 1937. – 401 ст.

¹² Белинский В.Г. Полн.собр.соч. В. 13-ти т. Т-5.–М.: 1953-1959. –424 ст..

¹³ Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы.– М.: 1970. –60-166 ст.

И.Фафуров ва бошқа адабиётшуносларимиз ҳам услугуб масаласига шу тахлитда ёндашадилар.

М.Кўшжонов ёзувчилик маҳорати масалаларига бағишиланган тадқиқотларида «услуб» деб ҳаёт воқеликларини бадий акс эттиришнинг кўпинча тасвир объекти талабларига кўра ўзгариб турувчи хилма-хил усулларини таҳлил этади¹⁴. У.Норматов эса кўпроқ «ижод типлари» масаласига жиддий зътибор беради¹⁵. Адабиётшунос олим Т.Расулов: «Услубни у ёки бу ижод типидан ёки приём ва бадий тасвир усулларидан эмас, балки ёзувчиларнинг шу ижод типи-ҳамда усуллардан фойдаланишдаги ўзига хос, оригинал хусусиятлари, индивидуал «почерк»идан қидириш мақсадга мувофиқдир»,¹⁶ деб ёзади. Демакки, у услубни «замон руҳи, санъаткорнинг такрори учрамас, бой ҳаётий тажрибалари, воқеликни ўзгача кўра олиш, тушуниш ҳамда гоявий-эстетик жиҳатдан баҳолай билиш талантидан туғилувчи ҳодиса»,¹⁷- деб билади.

Испан файласуф олими, мунаққиди Хосе Ортега-и-Гассет модерн услубда яратилган романларни илмий ва бадий таҳлил этади. Олимнинг тадқиқотлари роман поэтикаси, роман тафаккури ва жамият бадий-эстетик тафаккури ўртасидаги мутаносибликка бағишиланган. Файласуф назариясининг ўзига хос жиҳатларини ўрганган олима З.Пардаева: «Ортега назариясининг асосини инсон онги ва тафаккури таҳлили ташкил этади»,¹⁸ деб таъкидлайди. Инглиз романнависи ва мунаққиди В.Вульф замонавий бадий наср муаммоларини ўзаро адабий таъсир билан чамбарчас боғлади¹⁹. Бу фикр ўзбек романчилиги тараққиётида жаҳон романчилиги таъсири бўлиши табиий ҳол эканлигини кўрсатади. Бирок миллий истиклол даври ўзбек романчилигидаги услубий изланишларни адабий

¹⁴ Кўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат.- Тошкент, 1962; Ойбек маҳорати.- Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1965; Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1966.

¹⁵ Норматов У. Насримиз уфқлари.- Тошкент, 1974. -114-115 б.

¹⁶ Расулов Т. Адабий ижода услуб. Қаранг: Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. - Тошкент: Фан, 1979. -155 б.

¹⁷ Уша жойда. -155 б.

¹⁸ Пардаева З. Бадий-эстетик тафаккур ривожи ва ўзбек романчилиги. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. -93 б.

¹⁹ Вульф.В. Современная художественная проза. 1919. В сб. Писатели Англии о литературе. - М.: Прогресс, 1982. - 475 ст.

таъсир доирасидагина тадқиқ этиш романчилик тамойилларининг шаклланишидаги миллий асосларни етарлича эътиборга олмаслик бўлар эди. Ҳар бир ёзувчи ўз ҳис-туйғулари, ўй-фикрлари, олам ва одамни идрок этишини ўзига хос тарзда ифодалайди. Тасвиринг индивидуаллиги услубни юзага чикаради. Бинобарин, услубий индивидуалликни айрим истеъодлар ижоди орқалигина конкретлаштириш, моҳиятини чукурроқ ёритиш мумкин.

Ўзбек адабиётшунослигида насрдаги услуг ранг-баранглиги ва жанрлар типологияси, ижодкор услуги ва услубий йўналишларининг баъзи муаммолари ёритилган тадқиқотлар ҳам мавжуд²⁰. Баъзиларини ҳисобга, олмагандан, бу ишларнинг кўпчилигига 90-йилларгача ёзилган асарлар ўрганилади. Биз обьект сифатида танлаган ёзувчилар О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, У.Ҳамдам, Т.Рустамлар ижодиёти айрим туплам ва вақтли матбуот нашрларида обзор мақолалар, роман жанри атрофидаги баҳс-мунозараларда обьект вазифасини бажарган²¹.

Адабий мухитнинг тўрт адиби (О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, У.Ҳамдам, Т.Рустам) ижоди ўзаро қиёсий аспектда ўрганилмаган эди. Миллий истиқлол даври ўзбек романчилигидаги услубий

²⁰ Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси.– Тошкент: Фан,1977; Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг баранглиги.-Тошкент: Фан,1983; Мамажонов С. Услуб. образ ва тасвирий воситалар //Шарқ юлдузи.-1969.-№б; Шукуров Н. Индивидуал услуг ва адабий тил //Ўзбек тили ва адабиёти.-1972. -№3-4.-3-9 б; Услублар ва жанрлар.-Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1973: Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб.-Тошкент: Фан, 1992; Дониёрова Ш. Ш.Холмирзаев ҳикояларининг услубий ўзига хослиги. Филол.фанл..номзоди дисс...автореф.– Тошкент, 2000; Ёкубов И. Роман стилистикасида сажъ услуги //Бадиий тафаккур ва адабий жараён.-Тошкент, 2003.- №2.-17-20 б; Романий тафаккур ва услуг жилоси // Илм сарчашмалари (УрДУ ахборотномаси).-2004.-№3 –79-81 б. ва бошк.

²¹Саримсоков Б. Абсурд маънисизлиkdir // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2002, 22 июнь; Норматов У., Ҳамдамов У. Дунёни янгича·кўриш эҳтиёжи // Жаҳон адабиёти. - 2000. - №12. –142-166 б; Норматов У. Энг мухим муаммо // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2003, 21 март; Эркин ижод имкониятлари (Давра сұхбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2003, 22 август; Солижонов Й. Роман кашфиётлар манбаидир // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2003, 5 сентябрь; Содиков С. Романии ёки рисола // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2004, 30 январь; Қодиров П. Маънавият, модернизм ва абсурд // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2004, 16 март; Абдуллахонов Ж. «Мувозанат»ни ўқиб // Жаҳон адабиёти. – 2003, №1. – 207 б; Расулов А. Тарих, фалсафа, роман // Жаҳон адабиёти. – 2003, №9. –154-165 б.

изланишлар адабиётшунослиқда монографик аспекттә үрганишни тақозо қилаётган эди. Сунгги бөсқич ўзбек насрининг кўзга кўринган, умидли кучларини яхлит адабий жараён тизимида тадқиқ этиш ана шу илмий маънавий эҳтиёжни қондиришга муайян ҳисса кўша олса, ўз ниятимизга етган деб ҳисоблаймиз. Адабиётшунослиқда услугубий индивидуаллик дейилганданда кўпроқ ёзувчининг поэтик фикрлари ва ҳаётни ифодалашда кўзга ташланадиган хусусиятлари мажмуй эканлигига эътибор қаратилган. Бадий асарнинг ички қонуниятларида намоён булувчи индивидуал хусусиятлар ҳам мавжудки, адаб услуги деганда биз ана шу фактларга ҳам алоҳида эътибор беришга ҳаракат қилдик. Буғунги адабий жараённинг табиати, услубшунослик олдида турган вазифалар, бадий изланишлар суръати насримиз услугубий жихатларини теран үрганишни тақозо этади. Услуб ҳодисасини муайян давр адабий тараққиёти билан боғлаб үрганар эканмиз, услугуб ва шакл, услугуб ва жанр, услугуб ва образлар тизими, нутқ тасвирийлиги, ифода имкониятлари, жанр структураси каби масалаларга эътибор қаратилди.

МИЛЛИЙ-АДАБИЙ АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК РОМАНИДАГИ ЯНГИ ТАМОЙИЛЛАР

Миллий услугуб тадрижи ва ижодий Индивидуаллик

Услуб ва услугубий изланишлар моҳиятини теранроқ тадқиқ этишга интилиш, адабий жараённи янгича талқинда ўрганиш бизнинг қунларимизда алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги ўзбек насрин, хусусан, романчилигидаги ҳар бир ижодкорнинг ўзига хослигини, умуман, бадий наср услугибии муаммоларини таҳлил этиш мавжуд ва янги услугубий изланишларни синчиклаб кузатишни талаб этади. Насримиздаги шаклий-услубий изланишларнинг назарий асосларини излашда романчилигимизнинг бугунги киёфаси ва нуфузидан келиб чиқиб, адабий-эстетик тажрибаларни кузатиш нафақат бу соҳада дадил изланаётган адиларнинг маҳоратини ёритиш, балки, муайян маънода романчилигимиз истиқболини чамалашга ҳам имкон қадар уринишдир.

А.В.Чичерин адабий асар услугибии заминида ёзувчи услугибии тұғилиши, унинг ўзлиги ҳар бир асарда намоён бўлишини таъкидлайди: «...ёзувчининг ўзи шундай кўрсин, шундай ўйласин, шундай ҳис этсин ва унинг бошқача тушунищи, ўйлаши ва ҳис этиши мумкин бўлмасин»²². Дарҳақиқат, услугуни аксарият ҳолларда оддий мантиқ қолиплари билан изоҳлаш мушкул ва имконсиз бўлиб қолади. Бундай ҳолларда услугуб фақат шу ижодкоргагина тааллуқли бўлган бадий мантиқ қонунига мувофиқ яратилганлигига дикқат қаратиш талаб этилади. Бинобарин, чинакам бадий ҳодиса ўзига хос олам ва у ўзининг қоидаларигагина мувофиқ келади. Шу боис, асл бадий ҳодиса бир бор яралади, унда такрор йўқ. Алоҳида рух, муаллифнинг ўзигагина хос нуқтаи назари такрорни тақозо этувчи қонуният қолипларига сигмайди.

²² Чичерин А.В. Идеи и стиль. - М.: Сов. писатель, 1968. - С.287.

Бадий асар услуби, шаклий-услубий изланишларнинг назарий асослари билан боғлиқ айрим масалалар ўзбек адабиётшунослигига А.Фитрат, И.Султон, Т.Расулов, Б.Саримсоқов, Ү.Носиров, Ҳ.Умурев, Ҳ.Болтабоев сингари олимларимизнинг адабиёт назариясидан баҳс юритувчи қўлланмана ва рисолаларида муайян даражада ёритилган²³. Е.Сидоров, М.Б.Храпченко, Г.Н.Поспелов, А.Н.Соколов, Б.Сучков, Ю.Борев, О.Лармин, Л.Новиченко, Ю.Суровцев, В.Шкловский, В.Днепров, Б.О.Эйхенбаум, П.Медведев, Ар.Григорян, А.Генис каби рус ва хорижий адабиётшуносларнинг қатор тадқиқотларида масаланинг уёки бу жиҳати ўрганилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим²⁴.

Кези келганда шуни ҳам қайд қилиш керакки, М.Қўшжонов, Ҳ.Ёкубов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, А.Ҳайитметов, Б.Назаров, У.Норматов, Н.Раҳимжонов, Н.Худойберганов, Ё.Исхоков, И.Faфуров, Қ.Йулдошев каби адабиётшунос ва мунаққидларнинг асарларида ҳам ижод жараёнининг табиати, психологияси, сирлари ўрганилган. У ёки бу асарнинг яратилиш тарихи, поэтикаси, ёзувчи бадий маҳорати, услуби тадқиқ этилган.

²³ Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилар учун қўлланмана. - Тошкент, 1926; Султонов И. Адабиёт назарияси. - Тошкент, 1981; Расулов Т. Бадий асар қанотлари. - Тошкент, 1978; Носиров Ү. Ижодкор шахс, бадий услугуб, автор образи. - Тошкент, 1981; Умурев Ҳ. Бадий ижод асослари. - Тошкент, 2001; Болтабоев Ҳ. Наср ва услугуб. - Тошкент, 1992; Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. - Тошкент, 2004.

²⁴ Сидоров Е. Время, писатель. стиль.-М.:Сов.писатель,1979; Храпченко М.Б.Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. - М.:Сов.писатель,1975; Поспелов Г.Н. Проблемы литературного стиля. - М.: МГУ, 1979; Соколов А.Н.Теория стиля. - М.:Искусство,1968; Борев Ю. Основные эстетические категории. - М., 1960; Теория литературы. Т.IV (Литературный процесс). - М., 2001; Лармин О. Художественный метод и стиль. - М., 1964; Новиченко Л. Стиль - метод - жизнь // Часть общего дела. - М., 1970; Суровцев Ю. О стилевых течениях и «национальных» стилях в советской литературе // Единство. - М.: Худ.лит-ра, 1972; Шкловский В. Связь приемов сюжетосложения с общими приемами стиля // Поэтика. Пг., 1919; Днепров В. Идеи времени и формы времени.- М., 1980; Эйхенбаум Б. О прозе, о поэзии //Худ.лит-ра, 1986; Медведев П. В лаборатории писателя. - Л., 1971; Григорян Ар. Проблема художественного стиля. - Ереван,1966; Генис А. XX асрнинг етакчи услуби //Жаҳон адабиёти.-2001.-№11. -155-163 б.

Шунингдек, А.Қаҳхор, Ойбек, Ф.Үулом, Шайхзода, Миртемир ҳақида замондошлари томонидан ёзилган хотираларда ҳам ижодий жараённинг хусусиятлари, қисман услуг билан боғлиқ масалалар хусусида сўз боради. Ҳ.Қодирий, С.Ахмад, К.Қаҳхорова, З.Сайдносирова, Шукрулло, Н.Фозилов, О.Шарафиддинов, Р.Иногомов, Э.Воҳидов, А.Орипов, У.Хошимов қаламига мансуб бир қатор асарлар борки, уларда санъаткорнинг ижодий тажрибаларига хос назокатлар ёритилган. Ёзувчи ва шоир қисмати, истеъодод ва таланти, қувваи ҳофизаси, адабиёт ва бадиий ижод ҳақидаги сабоклари, санъаткорлик маҳоратлари ҳақидаги талай маълумот ва мулоҳазалар тұпланган. Бундай типдаги манбалар ҳам ўзбек адабиётшунослигига нисбатан кам ўрганилган услуг ва услубий изланишлар муаммосини ёритиши мизда бизга яқиндан ёрдам беради.

Шунингдек, О.Мухтор, Ҳ.Дустмуҳаммад, У.Ҳамдам, Т.Рустам қаламига мансуб публицистик мақола ва қайдлар, давра сұхбатларида илгари сурىлган фикрлар, вақтли матбуотда улар яратган асарлар юзасидан билдирилган мулоҳазалар бизнинг ўз олдимизга қўйган мақсадларимизни ёритишида мухим аҳамиятга эгадир.

Ҳар бир ёзувчининг воқеликни ижодий ўзлаштириши унинг ижтимоий-эстетик идеали, дунёқарashi, диди, билим савияси билан боғлиқ заҳматталаб, мураккаб жараёндир. Профессор Б.Саримсоқов санъаткорнинг ўзига хос эстетик олами ҳақида тұхталар экан: «Агар у (ҳақиқий сўз санъаткори – М.П.) табиатта уйғунликни йўқотмаган ҳолда ўзининг бадиий табиатини яратади олса ва бу бадиий табиат реал борлиқда яратилишга имконсиз бўлса, бундай ижодкорни ҳақиқий санъаткор ҳисоблаш мумкин»,²⁵ деб ёзади.

Ўзбек адабиётшунослигига адид услуби назарий обьект сифатида теран ўрганилмаган. А.Рустамовнинг «Навоийнинг бадиий маҳорати» (1979), М.Күшжоновнинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» (1978), С.Мамажоновнинг «Услуб жилолари» (1972), М.Султонованинг «Ёзувчи услугига доир» (1969), Б.Назаровнинг «Faфур Үулом олами» (2004) сингари асарларида эса маълум бир адид ижоди, унинг поэтик маҳоратини, услуби ҳамда тасвирлаш санъатини кўрсатиш йўналишида тадқик этилган. У.Норматовнинг «Ўзига хослик сирлари» (Ш.Холмирзаев

²⁵ Саримсоқов Б.М. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Тошкент, 2004, Б: 90.

ҳакида), О.Шарафиддиновнинг «Абдулла Қаххор» сингари тадқиқотларида адаб услубининг ўзига хос томонлари ёритилади.

Узоқ йиллар бадиий асар ва адаб услуби ҳамда унинг қатида ётган бетакрор ўзига хослик маъноларига, шунингдек услубининг миллий жиҳатларига етарлича эътибор берилмаган. Бунинг ўзига хос жиддий сабаблари мавжуд. XX асрнинг 20-йилларидан эътиборан адабий йўналиш услубининг ўзига хос сифатларини нисбатан кенгроқ тадқиқ қилишга бўлган уринишлар кучайди. 60-70-йилларга келиб шаклий-услубий изланишлар ҳам услубий йўналишлар тенденцияси орқали ўрганила бошланди. Давр услубига тайёр андозалар асосида ёндашилди. Чунки адабий йўналишлар (классицизм, романтизм, реализм) ҳақидаги умумий фикрлар ҳам, давр услуби ҳақидаги умумлашмалар ҳам алоҳида олинган асар услуби ва адебининг бетакрор маҳорат қирраларини етарлича инкишоф этишни назарда тутмайди.

Муайян миллий адабиётдаги услубий тажриба ва анъана шу адабиётга мансуб чинакам истеъододларнинг асарларида, тадқиқотчининг истагидан қатъи назар, зухур топади ва давом этади. Зеро, индивидуал услуб ёрқинлиги миллий адабиёт тажрибаси, ҳалқ ижоди ва ўтмиш адабиёти анъаналари, миллий рух, урф-одат, тил хусусиятларига эътибор орқали таъминланади.

«Услуб ёзувчининг шахсий тажрибаси, нутқ оҳангидаги ўзига хосликда кўзга ташланади», деб ёзади Л.И.Тимофеев²⁶. У ҳар бир ёзувчи ижодининг ўзига хос, бетакрор гоявий-бадиий хусусиятларини, ҳаёт ҳақидаги концепциясининг конкрет бадиий ифодасини «услуб» атамаси билан изохлади. Адабиётшунос С.Мамажонов фикрича, услуб идрок ва ифода қилиш муштараклигига намоён бўлади.²⁷ «Индивидуал услуб, деб ёзади Н.Шукуров, ижодкорнинг воқеаликни ўзича идрок этиши, воқеа-ходисаларни ўзига хос образлар ва ифода-тасвир воситалари билан акс эттиришидир»²⁸.

²⁶ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М., 1974. – С.411.

²⁷ Мамажонов С. Услуб жилолари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 80 б.

²⁸ Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – 7 б.

Бадий асар ўзида ижодкор шахсини ифодалар экан, буни услугда намоён этади. Ёзувчининг жумла тузиши, ривоя қилиш манераси, бадий деталлар функционаллигига аҳамият бериши, сюжет қурилишини шакллантириши услугуб ва ўзига хосликка шубҳасиз таъсир курсатади. Зоро, услуг ёзувчининг ўз даври воқеа-ҳодисаларига фаол муносабатини ҳам қамраб олади. Бу ҳодиса ўз навбатида ижодкор оригиналлигига, унинг бошқа ёзувчилардан фарқини кўрсатувчи омилга таъсир курсатмай қолмайди. Ўз услугига эга муаллифина санъаткор ёзувчи бўла олади. Ҳар бир ёзувчи фақат ўз услуги - ўзига хос ижодий қиёфаси, ўз овози билан адабиётнинг умумий хазинасига ҳисса кўшади. Бироқ бу ўзига хослик унинг ўз даври бир қатор ижодкорлари билан ҳаёт материалини танлаш, уни бадий идрок этиш ва баҳолаш тамойилларида, асарнинг бадий шакл хусусиятлари, давр услуги жиҳатлари масаласида типологик умумийликларга ҳам эга бўлиш мумкинлигини инкор этмайди. Худди ана шу умумий типологик хусусиятлар адабий жараён ва бадий тафаккур тараққиётнинг муайян босқичини англаш, таҳлил этиш имконини кенгайтиради.

Адабий асарнинг шакл ва мазмунига услугни белгиловчи хусусиятлар сингиб кетади. Бу хусусият белгилари мавзу, гоя, сюжет, конфликт, композиция, бадий тил, бадий тасвир воситалари, поэтик синтаксис, ритмик-интонацион унсурларда намоён бўлади. Ёзувчининг ўзлигини унинг дунёкараши, адабий-эстетик концепцияси, бадий фантазияси, истеъдод салоҳияти, эстетик идеали, ҳаёт материалини қалб призмасидан ўтказиш қобилияти ва бадий тўқимага сингдириш маҳорати, жанр имкониятларидан фойдалана олиш, сўз танлаш санъати, ифода усулида кузатиш мумкин.

Ёзувчи ўз маҳоратини тинимсиз ошириб борар экан, тажрибаларга таянган ҳолда, таъби ва қобилиятига мувофиқ тарзда услуг, бадий шакл борасида изланади, янги ижодий тажрибалар қилишга уринади. Китобхоннинг аксарият ҳолларда анъанавий шаклларга мойиллиги янгича ифода тарзини бирданига мъйкуллаши, тушунишию англаб етишини мушкуллаштиради. Бадий тафаккур тараққиёти китобхоннинг ўсиб, янгиланиб борувчи талаби шаклий янгиликни тақозо этади. Бундай янгиликлар адабий жамоатчиликда фикрлар хилма-хиллигини

келтириб чиқарадигина эмас, жиддий баҳс-мунозараларга ҳам сабаб бўлади.

Бугунги кунда анъанавий андозалардан қочиш, оммавий китобхон савиясидан баланд туриш, янгича услубда қалам тебратишга интилиш кучли. Чунки, бундай изланишларни тушунадиган, эстетик диди юксак китобхонлар шакллангани ижодий изланишлар заруратини кучайтиради. А.Қодирий таъбири билан айтганда, уларнинг "рағбатини мумкин қадар янгиликка тортмоқ", давр китобхонининг завқи, савияси, адабий дидини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимdir.

Чинакам истеъодли адиблар китобхон дидини кўтаришга астойдил ҳаракат қилмоқдалар. Ҳозирги китобхон услубий-композицион воқеа – бандлик, анъанавий сюжет тузилиши ва изчил тахлил, тасвирнинг максимал аниқлигидан кўра борлиқ ижодкор қалб призмасидан ўtkазилиб ҳиссий қабул қилинган, фикр-туйғулар тасвирида замон ва макон кенглиги, муаммолар гармонияси акс этган асарларга кўпроқ қизиқмоқда. Адабиётшунос Ҳ.Болтабоевнинг ёзишича: «Бу услубий ҳодисанинг илдизлари Шарқ адабиётининг қадимги лиризмга бойлиги, юксак романтик талқинда акс эттирилган халқ ижоди намуналари ва бошқаларга бориб тақалади»²⁹. Бу фикрга қўшимча равишда, ўзбек китобхони бадиий дидига Farb ва жаҳон адабиётидаги тажрибаларнинг таъсир этиши ҳам муайян роль йўнамоқда, деб таъкидлаган бўлар эдик.

Аксарият адиблар романларда оғзаки адабиёт анъаналари афсона, ривоят, эртакларга хос жиҳатлардан, шартли усул ва воситалардан унумли фойдаланмоқдалар. Бадиий тасвир тизимидағи шартли образлилик, мажоз ва рамз воситаларидан фойдаланиб ёзувчи ниятининг бадиий асарга кўчирилиши муҳим услубий белгидир. У инсон руҳий оламининг теран қатламларини кашф этиш, ҳаётий муаммолар моҳиятини ифодалашда улкан аҳамият касб этади.

Миллий руҳдаги ахлоқий-маърифий қадриятларга яқинлик адабиёт ва санъатимизнинг ранг-баранглашув йўналишини ҳам белгилаб беради.

Технология ва глобаллашув жараёнининг шиддати нафақат турмуш тарзини, балки тафаккурнинг шакл ва йўналишлари - оламни идрок этиш тарзини ҳам янгилади. Инсон руҳий ҳолатининг

²⁹ Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. – Тошкент: Фан, 1992. – 15 б.

мазмун-моҳиятини ботинан идрок қилиш ижодкорларни ҳаётга янгича нигоҳ билан қарашга ундали. XX асрда юзага келган модернизм услуби анъанавийликдан тубдан фарқ қиласди. Чунки унда тасвирланаётган обьектнинг айнан ўзи эмас, балки унга нисбатан ҳис этилган кечинмалар акс этади. Ёзувчининг синчков нигоҳи воқеликнинг шакл-шамойилини эмас, ботиний мазмун-моҳиятини кўриб, идрок этади. Дунёни анъанавий фикрлашдан кўра қалбан (бавосита) идрок этиш янгича тасвирий воситалар билан ёритишга даъват этади.

Александр Генис обьект эмас, балки субъект билан астайдил шуғулланишни «Модернизм санъатда Коперникка хос туб бурилиш килди»,³⁰ деб баҳолайди. Модернизм услуби обьектга муносабат ва уни ифодалаш усулларини тамомила янгилашиб. муаллиф тасаввуридагина мавжуд воқеликнинг ранг-баранг талқинларини юзага чиқарди. У дунёни турли субъективизмларнинг кураш майдони сифатида акс эттира бошлиди. Модернизмнинг ўзига хос идрок этиш хусусияти шундаки, бу мураккаб санъат китобхондан фаол ҳамкорликни талаб этадиган замонавий ижодий услубдир. У тайёр маҳсулот эмас, балки китобхон идроки ва тасавvuрида қайта униб, ҳосил берувчи ҳосиятли уруғ таклиф этади.

Санъаткор қуламиининг миёси бунёдкорлик, яратувчилик билан боғлиқ экан, фақат анъаналарга эргашиб янгиликлар ижод этиш мушкул. Ижодкор жамият интилишлари ва ҳаёт шафқатсизликлари, оломон издиҳомидан фарклироқ фикрий ижод ва яратувчанлик нуқтаи назаридан турди ва шу нуқтаи назарни илгари суради. Бу ҳол бадиий фикр талқинида ҳам муайян кескинликларни келтириб чиқариши табиийдир. А.Генис таъбири билан айтганда: «Шоир фақат бадиий тафаккурнинг хаёл етмас уфқлари қучогидагина ўзини бамисоли Яратган Эгамдай ҳис этиши, бамисоли сайёralардай хаёл етмас кенгликлар бўйлаб сайру саёҳат қила олиши мумкин»³¹.

Санъат ва адабиёт азалий қадриятлар тантанасига ишонч, дунёни уйғун ҳолатга келтиришга уриниш, турмушдаги бошбошдоқликларни муайян тартиб-интизомга солиш йўлидаги ижодкор инсон қалбининг тўлқинланиш-тебранишлари тасвири,

³⁰ Генис А. XX асрнинг етакчи услуби. // Жаҳон адабиёти. 2001 йил, №11. – 157 б.

³¹ Генис А. Уша жойда, – 158 б.

ифодасидир. Шу боис ҳам чинакам санъат асари турмуш тарзию үй-фикрлари якранг бўлган оломон фалсафаси билан ҳеч қачон муроса қила олмайди, ҳаммабопликни ёқламайди.

Farb модернизми ўз бадиий тафаккури ва маданияти учун янги маънавий негизни излаш жараёнида XX асрнинг фожиавийлигини ўта теран идрок этиб, илм-фанни дин билан, ўтмишни келажак билан боғлаш орқали янги уйғониш даврига чиқиш, дунёни муқаррар ҳалокатдан кутқариш йўлларини қидирди. Натижада Farbning янги қиёфасини кашф этиш сари янги қадамлар ташланди. Аср талабларига жавобан инсон қисматининг янги талқинлари берилди. Тараққиётта янги мазмун-моҳият бериш билан – сиёсий, ижтимоий, шахсий ҳаётни маънавият, маърифат билан уйғунлаштиришга астойдил ҳаракат қилинди.

«Айни лаҳза»нинг мангуликка дахлдорлиги, унинг макон ва замондан холи илоҳий мазмун-моҳият кашф этиши тоғаси мумтоз романчилик асосини ташкил этувчи яхлитликдан воз кечиш, композицияни янгилашга олиб келди, образлар тизимини мураккаблаштирилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шарқ одами яралишидан бошлаб тақдирга банди эканлигини теран англайди. Айнан шу жиҳати билан ўз тақдирини яратишга интилевчи Farb кишисидан фарқланади. Бизнинг адабиётимиз қаҳрамонлари ўз қисматининг Яратганинг қўлида эканлигини билади, ўз-ўзига қисмат тайин этишдан кўра кўпроқ қаноатга, итоатга интилади. Бошқачароқ айтганда, уларнинг қалбида Оллоҳга собит эътиқод бор. Шарқона умидворлик ва Farbга хос инсоний ақлга ишонч бир-биридан кескин фарқланади. Шу маънода Farb эстетик тафаккурига хос модернистик изланишлар бизнинг умидбахш гуманизмга таянувчи маънавиятимизга зиддир. Бироқ шунга асосланиб жаҳон адабиётига кўплаб гўзал асарлар берган модерн йўналишга эргашиб алоҳида одамнинг туйгуларини теран таҳлил этишга интилаётган ўзбек адиларининг асарларини инкор қилиш ҳам дуруст эмас. Зоро, проф. Қ.Йўлдошев тўғри таъкидлаганидай: «Фикр ва руҳнинг янгиланиши эстетик қарашларнинг ҳам тозаришига олиб келди... Модернизмда олдин орттирилган тажрибаларни такрорламаслик асосий белгига айланади»³².

³² Йўлдошев Қ. Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар. Филология масалалари. 2004 йил, № 2-3. 4 б.

Ўзбек модернизми учун эса давр кишиси эътиқодини янгидан тўқиладиган афсона-ривоят асосида тиклаш эҳтиёжи йўқ. Шу боис ҳам ўзбек романларида мудроқ қадимий анъаналарни тиклаш, инсониятнинг азалий макони бўлган коинотга интилиш ғояси, инсон ботинини тасвирлаш ва ифодалашдаги мумтоз адабиёт тасвирий - ифода воситаларини қўллаш орқали илгарилаш кузатилади. Услубий ўзига хосликни ана шу жиҳатлардан излаш бизнингча ниҳоятда муҳимдир. Зоро, ўзбек модернизми кейинги ўн йилликдагина муайян адабий ҳодиса тусини олди. Бинобарин, унинг жаҳон адабиётидаги оқимлар билан муштарак ва ўзига хос жиҳатлари бўлиши табиийdir. Албатта, илмий-фантастик романларда ерда кечаетган воқеаларни самога кўчириш, қаҳрамонга ғайриоддий куч ато этиш, ҳаёт ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларни аллегорик образлар воситасида баён этиш ҳоллари ҳам кузатилади (Ҳ.Шайхов, «Телба дунё»). Шунингдек, илоҳий сюжетлардан фойдаланиш, инсонни буткул коинот кенглигida олиб қараш, турли ўлчамли оламлар ҳақидаги кашфиётлардан унумли фойдаланишини куриш мумкин (Ҳ.Шайхов, «Туташ оламлар»). Уларда тасвирланган воқеалар нечоғлиқ инсон хаёли ва тасаввурига озик берадиган орзулар, фантастик гипотезалар, техник воситалару тафсилотларга бой бўлмасин, қайсиdir маънода аниқ географик макон муаммолари билан туташади. Бироқ фантастик романлар услубини ўрганиш бизнинг максадимизга кирмайди.

Ҳар бир янги давр ўзига хос кайфият, фикр-туйғу түғдирар экан, уни ифодаловчи шакл ва услуб, тушунча ва белгилар ҳам янгиланади. Ҳар бир индивидуал носирнинг доимий изланишда, ижодий тажрибаларини такомиллаштиришда бўлишини инобатга олсак, услубий янгиланиш даврга ҳам, ижодкорга ҳам боғлиқ эканлиги ойдинлашади.

А.Қодирий 1926 йилда «Ўткан кунлар» романига ёзган «Ёзувчидан» сарлавҳали сўзбошида: «Модомики биз янги даврга оёқ кўйдик, бас, биз ҳар бир йусинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан зргашамиз ва шунга ўхшаш достончилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвиш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Бахромғўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз»,³³ деган эди.

³³ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 3 б.

«Кичкина бир тажриба»га ўз ҳавасида жасорат этган адаб бошлиётган тажрибасининг ўз аҳллари этишиб чиқиши билан такомиллашиб боришига қаттиқ ишонган. Агар дикқат қилинса, А.Қодирий «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин» каби ҳалқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт асарларини ўз даврининг лирик эпик намуналари сифатида эътироф этаётганини англашилади. Бирок унинг интилиш ва изланишлари янги давр талаблари, ижодкор маъсулияти, янги замон илғор анъаналарини ўзлаштириш ва миллий адабиётга татбиқ этиш нияти, йирик насрый асарларга бўлган улкан эҳтиёжни англашдан келувчи «мажбурият» ҳисси каби факторлар билан бөглиқ. Муҳими шундаки, А.Қодирий дунё адабиётининг В.Скотт, М.Ю.Лермонтов, А.С.Пушкин, Ф.М.Достоевский, Л.Н.Толстой, Ж.Зайдон сингари тарихий романчилиқда янги саҳифа очган вакиллари ижоди билан таниш була туриб, алоҳида ургуни Шарқ адабиётининг йирик эпик асарларига қаратади. Бунинг қуйидагача сабаблари мавжуд, биринчидан, миллат кишиси үлароқ шу адабиёт муаммоларининг даврга мос ечимини топишга интилади. Иккинчидан, реалистик роман яратици йўлидаги Ҳамза, Мирмуҳсин Шермуҳамедов харакатларини ўз ижодида миллий анъаналардан узоқлашмай яхлит ҳолга келтиришга уринади.

Ёзувчи тасвирида тарихий-хронологик йўлдан бориш орқали тарихий наср анъаналарига эргашади. У асар воқеаларини ўзаро боғлаш, фабулани ташкил этиш, қаҳрамонлар характерини ифодалаш, тасвирилашдаги баён қилиш принципларида кўпинча ҳалқ оғзаки ижодига хос йўлдан боради. Қаҳрамонлар характери ва руҳиятини очиш, романнинг ижтимоий-эстетик юкини китобхонга аниқ етказа олишда фольклор ва ёзма адабиётга таянади.

А.Қодирий миллий анъаналарга эргашиб, қаҳрамонларини нафақат ташки қиёфа жиҳатидан, балки маънавий-руҳий жиҳатдан ҳам гузал ҳолда тасвиirlайди. Мумтоз адабиёт ва фольклордаги романтик бўёқлардан моҳирона фойдаланади. Аксарият эпизодлар тасвирида чукур лиризм ўрнини кескин драматизм эгаллай боради. Оддий эпик пландаги тасвириларнинг китобхонни ҳаяжонга солувчи фавқулоддда ҳолатлар билан алмасиб туриши адаб-услубига хос хусусиятдир.

«Уткан кунлар» романида қаҳрамонларнинг ички кечинмалари, улар атрофидаги мұхит, табиат манзарапарининг ҳолат ва рухиятни. очишига йұналтирилиши үзбек миллий одатларини чұқур билған ҳолда тасвирланади. Характерларнинг хатти-харакатлари психологияк жиҳатдан асосланади. Миллий колорит ёрқинлигини таъминлашда ҳалқ қуйлари, лирик құшиклардан фойдаланылған ҳолда инсон қалбини очиш йүлидан борилади. «Йиғларман», «Наво» каби қуй-құшиқлар Отабек ва Кумуш дил дардларига вобаста тарзда танланған. Саргузаштылык ёхуд үзга персонаж саргузаштлари – ишқ тарихи баёнини бериш орқали (Уста Олим каби) Отабек дардига монанд тақдирлар үйғунылиги таъминланади. Ҳудди шундай роман бобларини сарлавҳаларга ажратиш, улар ўртасидаги мантиқий бирликни таъминлаш, воқеаларнинг занжирбандлигига путур етказмай асарда умумий яхлитликни таъминлашда, ҳар битта деталнинг ишончли бўлишига эришишда ҳам миллий адабиёт анъаналари кўзга ташланади.

«Уткан кунлар» романидаги миллийлик ҳақидаги сўзларимиз қуруқ иддао бўлмаслиги тилагида Юсуфбек Ҳожи характерини кузатиш билан кифояланамиз. Маълумингизким, Қодирий «Уткан кунлар» романида «Мусулмонобод» таъбири билан аталувчи юртдаги азалий қадриятларнинг айниши, ўзаро ахиллик йўқолиб, низолар авжига чиққани ҳақида сўзлар экан, эл-юрт бошида инсоф, диёнатли, фуқаропарвар ва холис одамлар туриши нажот манбаидир, деган концепцияни илгари суради.

Китобхон Юсуфбек Ҳожини, Кумушбиби таъбири билан айтганда, «нур ичига кўмилгандек» сиймода кўра олади. У нихоятда бетаъма, ҳалқ манфаатини кўзловчи киши. Шу боис ҳам: «Тошкентга инсофли бир бек белгиланса, меним учун кифоя», дея олади. Келини Кумушбибига: «Ойим», деб хитоб қиласр экан, бу биргина сўз фоятда мулоим, беозор ва муассир туюлади (372-бет). Ҳожи қиёфасида донишмандона салмокдорлик мужассам: «Ўғлим, бизни ҳалқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам», дейди у. (37-бет). Отанинг қалби ҳамиша фуқаро ғами ва дард-ҳасратлари билан йиғлайди. Ўглига мактуб битар экан: «фуқаронинг тағин қандоқ кўргулларни бор экан, ўғлим», дея серташвиш дилини очади (36-бет). У ўз мактубида фарзандига нисбатан: «Кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг

меваси», деб мурожаат этади (35-бет). Мирзакарим қутидорга ёзган мактубида эса: «дунёда ўзимиздан кейин қоладиган туёқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз (нишонамиз- М.П.) фақат шул Отабекдир», деган жумлаларни битади. Фарзанд ардоғидаги ота қиёфаси кўз ўнгимида намоён булади. Гарчанд Юсуфбек Ҳожи эс-хушли фарзанди Отабек билан ҳар қанча ифтихор этишга ҳақли бўлса-да, ўғли орқали эл олдида хижолат чекмасликдан мамнунлик билан тийила олади.

Шубҳасиз, кузатилган ҳолатлардаги руҳий тўлқинларни том маънодаги миллийликдан, шарқоналиктан ажратиб тушуниш мумкин эмас.

Инсоф, диёнат, адолат масалаларига алоҳида дикқат қаратилган «Меҳробдан чаён» ҳам миллий анъаналар негизида яратилган. Мирзабошининг инсофли бўлишилиги фуқаро ва косиб учун жуда муҳим. Носир эстетик идеалларини ташиган Моҳларойим, Нигорхоним, Рӯзвон, Нодира ва бошқалар қалби инсоф ва диёнатга лиммо-лим. Раънонинг «шеърий бир хусн» соҳибаси эканлигию шоиртабълиги, андишалилиги, жасурлиги тамомила миллийдир. Албатта, бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бирок ҳозир сўз А.Қодирий романларини батафсил таҳлил этиш эмас, балки илк реалистик романлардаёқ миллий анъаналарга эргашиш кучли услубий белги бўлганлиги хусусидадир.

Шубҳасиз, Абдулла Қодирий романларининг пайдо бўлишида миллий анъаналар қаторида жаҳон адабиёти романчилигининг таъсири ҳам сезиларли роль ўйнаган. У Жўржи Зайдон, Р.Тагор сингари йирик санъаткорлар ижоди орқали Ғарбий Европа адабиётидан билвосита баҳраманд бўлганлиги адабиётшуносликда эътироф этилган³⁴. Қолаверса, адаб Европа адабиётига хос шаклий-услубий изланишларни бевосита ҳам ўзлаштира билган. Унинг насрый асарларида экспрессион ҳолатларнинг илк зухуротлари: ички монолог, ички психологик таҳлил, шахснинг ички шаклланиши, сюжетнинг фавқулоддалиги, «исталган» ерда бошланган воқеа чизиклари «исталган» ерда давом этиши сингарилардан унумли фойдаланилган.

³⁴ Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: Фан, 1969. – 103 б.

Чұлпон «Кече ва кундуз» романыда Зеби харacterини майин лиризм ва романтик құттаринки услубда чизади. Мұкаммал баһорий тиниклик соҳибаси, самимий қалб әгаси, күнгли мусаффо түйғуларга ошино Зеби интилишлари разолат ва қабоҳат, ёмонлик ва ёзуздык билан тұқнашади. Нур ва зулмат кураши ифодаси минг йиллик адабиётимиз аңъаналаридан озиқланади. Кенг күламда фикрлай олмайдиган, жамиятдаги хукмрон ахлоқ нормаларiga әргашувчи Рассоқ сұғи ҳам оталик меҳри ва шафқатидек инсоний сифатлардан бегона эмас. Қурбонби ҳам, Зеби ҳам тақдир одамлари. Ҳаётийлик принципи асосида яратылған қаҳрамонлар табиийлиги, ҳаққонийлиги билан тамомила миллийдір. Бинобарин, Чұлпон реалистик принципнинг адабиётимизда тараққий этишига салмоқлы ҳисса құшган.

Адіб Рассоқ сұғи, Ақбарали сингари образларга нисбатан бұлған нафратини ҳам китобхондан яширмайды. Уларни тох қора бүекларда, тох пичинг ва кинояға йүғириб тасвирлаш орқали ифода ишончлилигига ерішади. Ақбаралини нафақат ташқи белгилари билан, балқи ижтимоий тип сифатидаги барча сифатлари билан акс эттиради. Романда рус тұраларининг ижрочиси бұлған, уларға итоат этувчи бу қаҳрамоннинг амалпаратстилиги, тафаккурдан бегоналиги мисолида Чұлпон мустамлака Туркистандаги идора усулинин яхши курсата олған. Бунга ёзувчи ҳаққоний деталларга алохіда ургу бериш, вазминлик билан тасвирлаш, истекхоли киноя, аччик юмордан фойдаланиш орқали ерішади. Адіб Л.Н.Толстой, Н.В.Гоголь тажрибаларидан самарали фойдаланади. Худбинник, амалпаратстик, мутеълик, күр-күрона зәтиқод, жаҳолат илдизларини күрсатар экан, уларни соғлом инсоний интилишларнинг күшандаси сифатида баҳолайди.

Чұлпон Мирәкуб образини ички оламдаги рухий курашлар драматизми орқали очишга интилади. У орқали маърифатпарварлық ва жадидчилик ҳаракати дастурига мувофиқ бұлған идеалларини илгари сурған. Жұмладан, ибтидоий тарбияни болаларға айнан миллий мектбларда бериш орқали үз миллатини танитиши, кейин эса дүнёнинг тараққий эттан мамлакатларыда ўқитиши кераклиги ҳақидаги фикрларни мисол қилиш мүмкін. Жадид савдогары таъсирида маърифатпарварлық ғояларини қабул қылған Мирәкуб зеҳнининг үткирлиги, мантиқий таҳлилігі мойиллиги қаҳрамон рухий оламидаги зиддиятли кечинмалар кураши орқали күрсатилади. Адіб романнинг асосий ғоявий хуносаси

империянинг «роса ириб кетган»лигини ҳам китобхонга Мирёкуб тилидан етказади.

Демак, Ҷўлпон ўзбек реалистик романчилиги эндиғина шакланаётган бир даврда миллий рангларга бой, мазмунан теран, тўқис ва бутун характерларга бой, эстетик бақувват «Кеча ва қундуз» романини яратса олди. Роман эрк ва мустақиллик ғояларимизга ҳамоҳанглиги билан миллат кишисининг ўзлигини англашига яқиндан ёрдам беради. Адид романи услуби, поэтикаси муҳим маҳорат мактаби вазифасини үтайди.

Чинакам истеъодд эгалари шахсий фаоллиги, изланиш-интилишлари, руҳ майлларида жамияг умумий кайфиятидан бир оз илгарилаб кетиши мумкин. Бу фикр тасдиғини тафаккур ва ижод эркинлиги бўғиб кўйилган бир даврда қалам тебратган Ойбек романлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Адид «Қутлуғ кон»да шаҳар меҳнаткашларининг қашшоқ ва забун ҳаёти, азоб-уқубатли турмушини миллий туйғулар билан ичдан нурлантира олди. Давр руҳини, ҳаёт манзараларини маҳорат билан миллий ранглarda берди. Романда Ойбек услубига хос муҳим хусусиятлардан бири тасвирни табиат манзараси билан уйғун ҳолда бериш орқали эпикликни юзага келтириш намоён бўлади. Ёзувчи чуқур эпиклик, изчил тарихийлик ва ҳаққонийликни тъъминлашга маҳаллий шароит хусусиятларини очиш орқали эришди. Романда муаллиф нутки ва персонаж нутки эпик баён воситаси ролини үтайди. У кескин конфликт ва драматизмни ифодалашда диалог, ички руҳий таҳлил, рамзий-мажозий ифодалардан фойдаланади. Үрни билан А.С.Пушкин, Л.Толстой, М.Шолохов каби рус адабиёти намояндлари ижодидан ҳам ўрганди.

Муҳими, Ойбек «Қутлуғ кон» романида маънавий ахлоқий муаммолардан тортиб ижтимоий масалаларгача алоҳида эътибор қаратди. Характерларни миллий ва руҳий олами билан тасвирлай олди. Инсон тақдирни масаласига ижтимоий-эстетик муносабатини ишончли ифодалай олди.

Ёзувчи «Навоий» романида илмий, адабий, эпистоляр ва мемуар манбалардан унумли истифода этиш усулидан фойдаланди. Асарда нурли кунлар умиди билан яшамоқ ёғдуларини акс эттирди. Буларнинг барчаси, Ойбек миллий тафаккуридаги фикрлар камровининг кенглиги, услубий маҳоратининг ўзига хослигини курсатади.

Демак, алоҳида истеъдоднинг қувваи ҳофизаси, ўзига хослигини бадий тафаккур ва ҳиссий идрокнинг асл табиатидан, услубий фазилатлардан излаш лозимdir. Зоро, истеъдодларнинг чинакам изланишлари самарасини ёзувчининг маънавий-рухий оламидаги тебранишлар ифодасидан, услубий индивидуалликдан излаш лозим. Бадий насрнинг асосан ички қонуниятларидан келиб чиқишигина услугуб табиатини аниқрок тушунишга имкон беради.

Аскад Мухторнинг «Чинор» романидаёқ оғзаки адабиёт анъаналари, афсона ва мифлар, ривоятлар, ҳикоя ва қиссалардан унумли фойдаланилган эди. Қолипловчи ривоят қаҳрамони ва ёзувчи ниятини бадий талқин этишда чинор тўлақонли рамзий образ сифатида намоён бўлган эди. Ёзувчи бундай ўзига хосликка образлар тизими, сюжет, композиция ва бадий деталларни маҳорат билан туташтириб, услубий баркамолликни таъминлаш орқали эришади. А.Мухтор романларида учровчи ижтимоий психологизм, прозаизм, шартли рамзийлик каби услубий белгилар 70-йиллар жаҳон адабиётидаги эртак-қисса, роман-миф каби янгиша изланишларга ҳамоҳанг эди. Бундай тажрибалар кейинги давр адилари томонидан изчил давом эттирилди.

Бу ҳол алоҳида адаб тажриба ва изланишлари нафақат муайян давр насридаги шаклий-услубий ранго-рангликни таъминлаши, балки истеъдод заковати анъана ва жаҳоний тажрибадан нурланса, истиқболдаги изланишларга ҳам туртки беришини кўрсатади.

О.Ёқубов услубида эса тасвир аниқлиги, қаҳрамон харакати устиворлиги, изчил таҳлил йўлидан бориш, маънавий-ахлоқий муаммоларга эътибор кучлилиги, қаҳрамон ўй-фикрларларидағи аналитик характер – мушоҳадакорлик сезилади. Бинобарин, услубда фалсафий сифатлар устивор экан, бу ҳол у яратган романлар структурасини ҳам четлаб ўтмайди. Бу ҳол ёзувчи услубини кузатишда асар композициясига ҳам эътибор бериш лозимлигини кўрсатади.

Шукур Холмирзаев характернинг шаклланиш жараёнини курсатишга эмас, инсон характерининг ички дунёсини тасвирлашга кўпроқ аҳамият қаратади. Тасвир оҳангидаги монотонлик (бир овозлилик, яъни муаллиф ва қаҳрамон нуткининг ифода жиҳатдан бир-бирига яқинлиги), табиатта шайдолик, тогликларга хос бироз

қайсаарлик, маҳаллий колоритга эътибор каби жиҳатлар унинг услубини белгилашга ёрдам беради.

Ўткир Ҳошимов услубида лирик майнинлик, тасвирда холислик, характерлар табиатидаги ҳалқчилликка алоҳида эътибор сингари жиҳатлар кузатилса, Омон Мухтор романларида фалсафийлик, тарих, бугун ва келажакни боғлашга интилиш, қаҳрамон тасвиридаги кескинлик кўзга ташланади. У. Ҳамдам романларида ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётидаги ёзиш услубларидан бир қадар ўрганиш, ижтимоий мазмундорлик, публицистик талкинга мойиллик кузатилгани ҳолда, замон ва давр ҳаётининг аччиқ ҳақиқатини фалсафий талқин этиш кузатилади. Ҳ.Дустмуҳаммад шарқона исломий маънавият муаммоларини рамзий-мажозий услубда ифодалашга ҳаракат қилмоқда. Т.Рустам услубида фикрловчи инсон руҳияти ва давр манзараларини ўткир ҳажв ва киноявий, ҳатто ошкора зардали тарзда тасвирлаш намоён бўлади.

Кўринадики, насрдаги миллий услугуб алоҳида асарлар, адиблар ижоди тимсолида узлуксиз тадрижий ривожланишда бўлган. Унинг тараққиётига давр талотуплари, адабий сиёсати, мафқураси баъзан салбий таъсир этган бўлса-да, истеъдодли адиблар ўз эстетик принципларига, содик қолиб, самарали изланишлар олиб бордилар.

Бугунги давр ўзбек романчилигига услубий изланишлар, биринчидан, ўзбек романчилигига мавжуд тажрибалардан буткул узилган ҳодиса бўлмай, унинг заминида туғилган ва давом этаётган жараёндир.

Иккинчидан, ҳар бир асарда муайян ёзувчи услуби ўзига хос бўлганидек, у ёки бу ёзувчи услубини тула шаклланган дейиш, янгиш хулосаларга етаклаши мумкин.

Учинчидан, романчиликдаги услубий изланишлар янгиланаётган тафаккур ва давр талаби, китобхон маънавий-рухий эҳтиёжи туфайли юзага келмоқда.

Тўртинчидан, алоҳида ёзувчининг иқтидори, салоҳияти, маънавий-рухий қиёфаси, изланишдаги фаоллиги, қизиқиши доираси каби кўплаб омиллар индивидуал услубни белгилашида муҳим аҳамият касб этади.

Ёзувчи услуби шаклланишида эпик наср анъаналарининг ўрни

Жаҳон адабиётшунослик фанидан маълумки, роман жанри табиати синкетик характерга эга. У фольклор анъаналари билан узвий алоқадорликда тарақкий этади, миллий-адабий заминдан озиқланади. Зоро, миллий ўзликни намоён этувчи белгилар бадиий тафаккур тараққиётида сақланиши жуда зарурдир. Бадиий адабиёт, хусусан, романчилик ўз ички қонуниятлари асосида бетакрор қиёфасини намоён этади. Анъананинг жанр тараққиётига таъсири кенг ва мураккаб мавзу. Бироқ, миллий романнинг бугунги тараққиётини таъминлаётган шаклий-услубий изланишлар моҳиятини англашда фольклор анъанасининг ўрни ва роли уларнинг ўзаро муносабатларини кузатиш орқали ҳам ойдинлашади. Мазкур масалани ўрганиш насрнинг етакчи жанри бўлмиш романнинг миллий чегараси, борлиқни фалсафий эстетик идрок этиш имкониятларини шакллантиришдаги фикрий илдизларини аниқлаш имконини беради.

Азал-азалдан фольклор асарларида юксак маънавий-ахлоқий туйғуларни эъзозлаш, пок муҳаббат, меҳр-вафо, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, фидоийлик, жасурлик, озодлик, эрк тоялари улуғланган. Айни пайтда, жаҳолат, ҳақсизлик, жабр-зулм, мунофиклик, худбинлик, риёкорлик, танбаллик, хоинлик сингари сифатлар бадиий инкор этилган. Моҳият эътибори билан бадиий ижоднинг бундай хусусияти замон ва макон чегараларини анча кенгайтиради. Барча замонларда бадиий тафаккур тараққиётига эҳтиёж сезилади. Демак, шу асосда муайян даражада фольклорнинг ҳам, янги давр романининг ҳам вазифалари кўлами ва моҳият-мантигини аниқлаш мумкин. Англашиладики, жанр бадиий тараққиёти, даставвал, миллий адабиётнинг ички имкониятлари доирасида таъминланади.

Ўзбек романининг шаклланиши ва ривожини фольклор билан муносабатда, миллий адабий замин билан алоқадорликда ўрганиш бўйича адабиётшунослигимизда муайян тадқиқотлар амалга

оширилган³⁵. Шунингдек, ёзувчилар ижодини фольклор билан боглиқ ҳолда тадқик этилган, ёзма адабиёт ва ҳалқ ижоди муносабатлари сюжет, мотивлар ва айрим образларнинг яқинлиги буйича кузатилган, фольклоризм муаммоси жанрлар тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ўрганилган қатор мақола³⁶, рисола³⁷ ва диссертациялар³⁸ яратилган. Лекин анча теран мулоҳазалар мавжуд эканига қарамай, уларда бевосита услубий таъсир ва алокадорлик масаласи маҳсус ва генетик йўсинда тадқик этилмайди. Диссертациямизга обьект қилиб олинган адаблар ижоди ва романлари мисолида эса бу муаммо деярли тадқик этилмаган. Эътироф этганимиз ишларда эътибор кўпроқ катта авлод ёзувчилари ижодий тажрибаларига қаратилади. А.Қодирий, Ҳамза, А.Қаҳхор, Яшин, F.Фулом, Ойбек, О.Ёқубов асаллари тахлил этилади. Ўрни билан Н.Аминов, Т.Мурод, З.Аълам қиссаларидаги ижодий изланишлар самарадорлигини таъминлаган омиллардан бири ҳалқ ва унинг ижодига яқинлик эканлиги қайд этилади. О.Ёқубовнинг «Кўхна дунё» (1983) романи яратилганига ҳам йигирма йилдан ошди. Бу давр ичида ўзбек романчилиги қатор янги номлар ҳисобига бойидигина эмас, шаклий-услубий

³⁵ Мирвалиев С. Ўзбек романни. – Тошкент: Фан, 1969; Абдулҳамидов А. Фольклор ва миллий роман. // Ўрта Осиё ва Қозогистон ҳалқлари адабиётидаги роман жанрини типологик ўрганиш. – Тошкент: Фан, 1991. – 30-48 б; Собиров О. Ўзбек реалистик прозаси ва фольклор. -Тошкент, 1979; Мўминов F. Прозамиз тараққиётида фольклорнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, №2; Мўминов F. Ҳозирги ўзбек прозасида бадиий изланишлар. Китобда: Ҳозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. – Тошкент: Фан, 1984. ва бошқалар.

³⁶ Саримсоқов Б. Фольклор ва адабиёт муносабатларидаги акс жараённинг ҳозирги ахволи. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1988, №6 – 24-27 б; Болтабаев Ҳ. Шартлилил табииати ҳакида // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1981. №5 – 34-38 б; Ёрматов И. Стилизация характеридаги фольклоризмлар. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1984, №3 –31-35 б; Ҳозирги ўзбек лирикасидаги синтезлашган фольклоризмлар хусусида // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1985, №2 – 35-39 б.

³⁷ Маллаев Н. Алишер Навоий ва ҳалқ ижоди. – Тошкент, 1974. Собиров О. Сарчашма адаб ижодида.– Тошкент: Фан, 1975.

³⁸ Ёрматов И. Ўзбек ҳалқаҳрамонлик эпоси поэтикаси. Филол. фанл. доктори дисс..автореф. – Тошкент, 1994; Мўминов F. Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм. Филол. фанл. доктори дисс..автореф. – Тошкент, 1994.

изланишларда ҳам сезиларли силжиш содир бўлди, жанр имкониятлари анча кенгайди. Унинг янги-янги қирралари намоён бўлмоқда.

Роман жанри тараққиётида фольклор анъанасининг таъсири мавжудлиги шубҳасиз экан, бу ҳол барча миллий адабиётларга хос типологик ҳодиса, буни шунчаки тасдиқлашни эмас, балки бу масала жанр имкониятлари ва услуб ранг-баранглигини таъминлаш йуллари ҳар бир муайян даврда ўзига хос кечишини кузатиш, тадқиқ қилишни ҳам талаб этади. Бу, албатта, ҳар бир ҳалқ адабиётининг ривожланиши даражаси билан, унинг ички имкониятлари, ижодкор истеъоди, фольклор намуналари бадииятини ўзлаштириши, унинг имкониятларини нечоғлик ҳис килиб, амалиётга тадбиқ қила билиш маҳорати билан боғлиқдир. Шу маънода адабиётгуносликда амалга оширилган тадқиқотлар конкрет ижодкорларнинг ҳалқ оғзаки бадиий ижодидан ўз бадиий-эстетик тафаккури доирасида таъсирланиши, шаклий - услубий изланишларида акс эттириши масаласини ўрганишда ўзига хос назарий-методологик таянч вазифасини ўташи шубҳасиз.

Ҳалқ оғзаки ижодининг эпик жанрлари: эпос, достон ва эртаклар романга хос эпик тафаккур шаклланиши учун замин бўлган. Бундай анъанага асосланиш, ёхуд ундан таъсирланиш нафақат XX аср бошларидаги романнинг шаклланиши даврига, балки жанр такомилининг кейинги босқичларига, жумладан, тадқиқот объектимиз бўлган романлар услубига ҳам хос хусусиятдир. Кузатишлар шуни қўрсатадики, романчилик тажрибасида фольклор жанрлари, хусусан эртакнинг таъсири узоқ давр давом этиши ўзбек романнинг миллий ўзига хослигини таъминлаб, имкониятларини анча кенгайтирар экан.

Маълумки, ўзбек ҳалқ оғзаки поэтик ижоди жанрларидан бири бўлган эртакнинг юзага келиши ва шаклланишида ҳодисаларни хаёлий шаклларда ифодалаш мухим роль ўйнаган. Дастрлабки эртак намуналарида дидактика, кейингиларида эса ижтимоий маъно чукурлаша борган. Зулм ва зўрликни қоралаган эртак ижодкорлари мухим ижтимоий-тарихий аҳамиятга молик хulosалар чиқара олишган. Тафсилот ва мотивларнинг хаёлий ва ҳаётий тўқималар қобигида берилиши турли хил замон қатламларига доир ахлоқ ва одобни улуғлаш имконини берган. Адабиётшуносликда рус эртаги материали мисолида сехрли эртакларнинг сюжет-композицион таркиби, шакли, типологик хусусиятлари · В.Я.Пропп

тадқиқотларида атрофлича үрганилган³⁹. Унинг назарий хуласалари Шарқ эртаги поэтикаси ва сюжет таркибини үрганишда ҳам яқиндан ёрдам беради. Ўзбек эртагининг ўзига хос жанр хусусиятлари ва белгилари фольклоршунос олимлар М.Афзалов, К.Имомов тадқиқотларида батафсил ёритилган⁴⁰. Б.Саримсоқовнинг таъкидлашича, тарихий-адабий жараён динамикаси айрим жанрлар семантикасининг кенгайишига имкон беради⁴¹. Бу фикрни нафақат тарихий-фольклорий жараёнга, балки бугунги адабий жараёнга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Шу орқали барқарор анъанавийликнинг тадрижий такомили, индивидуал маҳорат, жанрларро муносабатларнинг илгариланма харакатини англаш имкони туғилади. Зеро, муайян жанрга хос хусусиятларни «... поэтик структураси нисбатан такомиллашган, воқеликни акс эттириш имконияти бойроқ бўлган жанрлар ўзига қамраб олиши, ўз таркибиға сингдириб юбориши мумкин»⁴².

ХХ аср охирларига келиб, катта жанрда ижод қила бошлаган Омон Мухтор ўзбек романчилигига янги бадий талқин руҳини олиб киришга интилиб, ҳар битта романида янгича шакллар қидириб топишга уринади. «Минг бир қиёфа» романидаги Култепага боришга шаҳд этган Насриддин ва унинг эшаги билан боғлиқ «Афандининг болалиги» ҳикояти, «Эгилган бош» романидаги «Мулланинг боши бормиди?» эртаги, дengиздаги сайёҳ ҳақидаги накл, «Кўзгу олдидаги одам»даги тилсимли ойна билан боғлиқ воқеалар, «Афлотун»даги сирли қудук билан боғлиқ мотив-эпизодлар, «Тепалиқдаги хароба»даги тепалиқдаги харобада содир бўлувчи хотира ва хаёл парвозлари билан боғлиқ гаройиботлар, «Ффу» романидаги ҳашаматли саройнинг кутилмаганда ғойиб бўлишию Ҳайдар Махсум «тилсим»лари тасвирланган ўринлар, «Аёллар мамлакати ва салтанати» романидаги «Бир ёлғонда қирқ ёлғон» эртаги таъсири, Афандининг ўз ёлғонига ишониши билан боғлиқ латифа, баён оҳангидаги эртакка хослик ўринларни

³⁹ Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. (издание 2-е); Трансформация волшебных сказок.-Сб. «Фольклор и действительность» – М., 1976.

⁴⁰ Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳакида. – Тошкент, 1964; Имомов К. Ўзбек сатирик эртаклари. – Тошкент, 1974; Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: Фан, 1981.

⁴¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. –97 б.

⁴² Саримсоқов Б. Ўша жойда. – 101 б.

кузатсак, носирнинг фольклор анъаналарига фаол мурожаат қилаётганлиги ойдинлашади.

Профессор У.Норматов О.Мухтор романлари хусусида тұхталар экан: «Бу асарлар шарқона миллий рух, фалсафа билан йүғрилған.... халқ оғзаки ижоди намуналари-ривоят ва эртаклар сюжетининг қайта ҳикояси, хусусан «Бир ёлғонда кирк ёлғон» әртаги баёни асар матнiga ажиб файз ва жило бахш эттан..: Омон Мухтор романлари шакл-шамойили, сюжет тузилиши, ифода тарзи жиҳатидан янгича»,⁴³ деб ёзади. Олим үз эътиборини «Ффу», «Аёллар мамлакати ва салтанати» романларига қаратади. Биз ҳам айрим кузатишларимизда О.Мухтор насыра адабий анъаналарнинг ўрни, носирнинг адабий мистификациядан бадий восита сифатида фойдаланиш маҳорати сингари масалаларга эътибор жалб этган здик.⁴⁴

Бадий тасвир усуllibаридан бири бұлған адабий мистификация ҳодисаси миллий адабиётимиздаги янгиликлардан ҳисобланади. Бирор нарсага атайлаб сирли түе бериш, йүқ нарсаны бор деб, китобхонни ишонтиришга уриниш адабий мистификациядир. Одил Ёқубовнинг «Күхна дунё» романыда илк бор құлланилған бу тасвир усули ижобий натижалар берган эди. Ёзувчи үз күзлаган бадий ниятига эришишда образни ёрқинрок очиши мақсадида қаҳрамонлардан бирининг кундалиги деталидан мұхим хужжат сифатида фойдаланади.⁴⁵ Жузжоний хотиралари бадий тұқима бұлса-да, китобхонни ишонтириши, роман воқеалари ҳаётійлигини таъминлаш жиҳатидан характерлидір. Мұмтоз адабиётимизда «тажоҳили орифона» деб юритилувчи бу усул носирнинг үзини билиб билмасликка олишига асосланади. Мазкур шартли восита зарур ҳаётій деталлар, вазият ва персонажлар тақдирі билан узвий боғлансагина образ ҳаққонийлигини таъминлай олади.

⁴³ Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 59-60 б.

⁴⁴ Ёқубов И., Пирназарова М. Адабий мистификация бадий восита сифатида. Илм сарчашмалари (УрДУ ахборотномаси), 2001, №4. – 31-32 б; Пирназарова М. Омон Мухтор насыра миллий – адабий анъаналарнинг ўрни. Филологик тадқикотлар. –Урганч, 2001. – 46-50 б.

⁴⁵ Раҳимов З.А. Одил Ёқубовнинг «Күхна дунё» романы поэтикаси. Филол. фанл. номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 2000. – 14-15 б.

О.Мухтор ҳам «Минг бир қиёфа» романида түқима образ бўлган Абдулла Ҳаким шеърлар дафтари орқали қаҳрамонлар тақдирини узаро туташтиради. Адаб адабий мистификация ҳодисасидан романбоп ривояни тараққий қилдириш тамойилларидан бири сифатида фойдаланади. Романда шеърлар дафтари қаҳрамон фикр-ўйлари, таассуротларини таҳлил қилиш имконини беради.

«Минг бир қиёфа» романи қаҳрамонларидан бири Абдулла Ҳаким оддий бир хизматчи бўлса-да, қаноатли инсон, истеъодли шоир. Унинг Насриддин афанди ҳақида ёзганлари шеърий ва насрий ўй-мушоҳадалардан иборат. Бу шоир учун Насриддин ҳеч кимга буйин эгмай, дунёга кўнгил бермай, абадий яшаётган ҳалқнинг Тирик Кулгиси. Эгнидаги одми яктаги, бошидаги кичик салласи ва остидаги қирчанғи эшаги унинг дарвешона ҳаётидан нишона. Унинг заҳархандаси моҳиятидаги яхдек совуқ ҳақиқатни англаған Абдулла Ҳаким қалб ва рух эркинлигига эришган ҳар бир кимса инсон умрининг бир эпкин янглиғ ұткинчилигини англаған сари ҳалқ даҳосининг улуғворлигига топинади. Ўз қалбида яшаётган, виждан амрида барҳаёт Насриддин руҳидан кувват олиб ҳаётдаги разилликлар устидан кулиб яшашни ўзига баҳт, деб билади. Шундагина инсон ұткинчи дунёning ҳою-ҳавасларига ортиқча маҳлиё бўлмай, рух мустақиллигини қўлга киритади:

Кимдаки,

Қалб эркин,

руҳ эркин –

У сизни, албатта, топади. (126-бет)⁴⁶.

«Минг бир қиёфа» романидаги ҳар бир ҳикоятни бошқа ёзувчи битта роман қиларди. Бироқ менинг мақсадим – ихчам ҳолда каттароқ бир гапларни ташлаш эди, иложи борича»,⁴⁷ – деб ёзади ёзувчи О.Мухтор. Романчиликда ҳажм қисқалиги, мавзу ва мазмун теранлигига интилган носир ҳар бир асар оҳангига кўтартганича ҳажм ва якунини белгилаш йўлидан борарди. Бу жиҳатдан «Минг бир

⁴⁶ Омон Мухтор. Тўрт томон қибла. – Тошкент: Шарқ НМК Бош таҳририяти, 2000: (Кейинги мисоллар шу манбадан олиниб, сахифа кўрсатилди).

⁴⁷ Мухтор О., Отабой А. Ҳар кимнинг ўз замин, ўз осмони бор (давра сұхбати). О.Мухтор «Тўрт томон қибла» – Тошкент: Шарқ НМК, 2000.– 423 б.

қиёфа» романидаги Абдулла Ҳакимнинг насрий «Узинди ўйлар»и айниқса характерлидир.

Омон Мухтор талкинида тулки – қози, айқ – миршаб, тошбака – арбоб, илон - вазир, арслон – шоҳ эканлиги билан боғлиқ халқ эртакларидағи мажозий образ яратиш тасвирий усули романнинг таъсир кучини оширишга хизмат қилади. Айтиш мумкинки, романнинг ушбу боби мажоз асосига қурилган ўзига хос мозаикадир. Бобга композицион тарзда сингдирилган гаройиб афсона-латифалар Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарини ҳам эсга солади. Зеро, нафақат эртакларнинг маҳсус тури, балки масаллар ҳам мажозий тасвирга асосланган. Носир бу анъянани янти бир жанр доирасида муваффақият билан ижодий услугбий давом қилдира олади.

Күпинча оддий, факир кишиларнинг кунига яраб, одамнинг хизматини қилиб юрган эшак халқ ижодида Насриддиннинг доимий ҳамроҳи. Романда ҳам Раҳим Иккинчи музофотининг гарип бир қишлоғида яшовчи Хўжа Бадриддин - дунё кўрган, зиёли киши. Унинг кенжা ўғли ҳам зийрак, доно, айни пайтда ниҳоятда соддадил йигит. Аёлманд оиласининг супракоқди фарзанди бўлган Насриддин қалбидаги болаликка хос ишқибозлик туфайли сартарош Мулла Ғулом афсона-латифаларига мафтун – маҳлиё бўлади. Бу борада у содда қишлоқдошларидан фарқланмайди. Эл ичра танилиш орзусида Мулла Ғуломга тақлидан «минг йиллик ашула»га жур бўлиб, шоҳнинг одиллиги ҳакида баёнсиз бир муҳаббат билан латифалар тўқиёди. Бироқ у ўз ўй-хаёлини ўғирлаган Раҳим Иккинчини умрида ҳеч қаҷон кўрмаган, қандайлигини тўлароқ тасаввур қила олмаган ҳукмдордан муайян хизмат қилиш тўғрисида топшириқ ҳам олмаган эди.

Дунё кўриш истагида отасидан оқ фотиҳа олиб, эшаги билан йўлга чиққан Насриддиннинг шаҳдини кўрган эшаги арқонини узиб қочиб қолади. Ҳамроҳидан айрилган Насриддин эшагини излаб йўлга равона бўлади. Илк тундаёқ инсоний ҳарорат куттани сайёҳ овчи қиёфасидаги Султон ва Мўлтоннинг фирибгарлиги ва муттаҳамлигига алданади. Чопон ва сафар халтасидан ажralган Насриддин гангид қолиб, боши оққан томонга қараб кета бошлияди. Катта умид ва ишонч билан одил шоҳ ва вижданли ҳакам излаб ёруғ қунлар илинжида йўлга чиққан ҳамда алданган Насриддин бепоён ва ялангоч саҳрова дийдираб, титраб-қақшаб, оёқларини тиканларга шилдириб, юраги қон бўлиб олға интилади. У заҳил рангли болалар, кампирсифат ўттиз ёшли аёллар, оғир

мәжнат залворини итоатгүйлик билан күтариб юрган «йигит»лар, ночор ахвولدаги «қиличдай» чол-кампирларга дуч келади.

Насриддин эшагидан ранжиб, уни қидирганича, атрофдаги қанчадан-қанча қишлоқларни пойи-пиёда кезиб музофотдаги лойшувоқ том, пахса деворли, бир-бирининг пинжига тиқилган пастак уйларнинг ғарип ҳолини кўради. Тирикчилик илинжида мардикорлик, ҳаммоллик қилиб юрган оддий одамларнинг машақкатли ва аянчли ахволига гувоҳ бўлади. Ҳашаматли қасру саройлар, кошоналарда яшаётган юрт даргалари, пулдорлар, корчалонларнинг, безори ва ўғриларнинг бечора ҳалқ ахволига қайғурмаётганлигига гувоҳ бўлар экан, кунглида Мулла Ғулом гапларига ҳам, Раҳим Иккинчининг буюклигига ҳам шубҳа пайдо бўлади. Бироқ у «шоҳимиз бу ахволни тузатмоқ, вазиятни ўнгламоқ учун қаттиқ қайғураётгандир, барчанинг бошини силашга балки қўли қисқалик қилаётгандир», деган хаёлларга боради. Сарсон-саргардонликда шу боисдан ўзи билган афсона-латифаларни айтиб юриб уст-бошини бутлайди, беш-ўн танга чойчақа йигади. «Эшагим мендан олдин шаҳарга йўртиб қолмаганимкин?! Эшак бўлгандан кейин, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин!» (154-бет) деган фикрга келган Насриддин ниҳоят шаҳарга ҳам етиб келади.

Насриддин шаҳарда ҳам икки хил манзаранинг гувоҳи бўлади. Бир томонда худди қишлоқдагидек тупроғи билқиллаган тор ва узун кўчалар. Томи одамнинг бўйидан ҳам паст каталакдек кулбалар. Эшак минган чоллар, бошига тогора қўндириган хотин-халажлар, бўз яктаслар. Иккинчи томонда ғишт ётқизилган катта йўллар. Олтин, кумуш куббали гужум дарвозалар ўрнатилган болаҳонали уйлар. Қатор яшил-зангор устунларда юлдуз шаклидаги беш қиррали япаски фонуслар. Фойтунлар, отлик сарбозлар ёнидан елдек учиб ўтади. Жун чакмонлар, адрес, кимхоб, банорас тўн кийган аслзодалар. «Одам. Одам... Бироннинг афти-ангорини илғамайсан», (159-бет) деб ёзади О.Мухтор. Насриддин гувоҳи бўлган инсоний қиёфасизлик аро шаҳарда ўзини ёлғиз сезиб, бирор ерда кўним топиш, жўялироқ маслаҳат олиш учун Мулла Ғуломни излайди. Кўча бўйларида дарахтлар ҳам мевали-мевасиз. Товуслар бемалол елпифичдек патларини ёйиб юргани ҳолда, тўти, майна, бедана каби кушлар қафасда. Тил-забонли ва сайроқи кушларнинг мискин ҳоли ҳам ғарип манзараларга вобаста. Бу ҳол дарахтлар тақдирида ҳам ошкор.

Персонажнинг нуқтаи назари ва нигоҳи ўзига хос воситачи ҳикоянависни юзага чиқаради. Унинг баён шакли муаллиф образини бевосита ва айнан тақрорламайди. Берилаётган баёнда ҳикоячи образи адид нутқига ҳам, персонажлар тасвири ва муҳит ифодасидаги ҳаққонийликнинг юзага чиқишига ҳам ўз услуби ва ҳаяжонини юқтиради. Натижада роман тилининг қудрати ва мазмуннинг ривожи муаллифнинг асар персонажи орқасига яшириниши эстетик категорияси орқали таъминланади. Муаллиф образи романнинг ғоявий–услубий марказида мувофиқлаштирувчилик вазифасини бажаради.

Шаҳарда улуғ бир кўркув ҳукмрон. Одамлар Насриддин суриншираётган зотни кўрмаган, эшитмаган, танимаганга солишади ўзларини. Кечалари ҳаммомлар гулаҳида ётиб, етти кун давомида «камаки»си Гуломжонни кундузлари қийналиб-азобланиб излади. У Раҳим Иккинчининг йўлдан ўтганини узокдан кўради. Совуккон ва баджаҳл соқчилар, беклар, сарбозлар халқни ҳайдашгани боис унинг афт-ангорини ҳам илғай олмайди. Саройга кириш учун эса жўялирек сабаб топа олмайди. Тасодифан Насриддин бечора икки улфатнинг сухбати орқали ёвузлик расмга айланган жамият иллатларининг бошида Раҳим Иккинчининг ўзи турганиюю Гуломжоннинг сирли ўлимидан хабар топади. Икки кимсанинг тасодифий сухбати туфайли ёш Насриддин дафъатан улғайганини сезади. Мулла Гуломнинг аслида ёлғонга йўл очган, бу билан халққа хиёнат қилиб, ўзининг бошига ҳам етган муттаҳам ва товламачи эканлигини тушуниб етади. Ўтган ҳайтини эслаб кўнглида ғашлик сезган Насриддин отаси ва Гуломжон ўртасидаги сухбатдаги отасининг ғамгин қиёфасини хаёлан жонлантиради. Донишманд отасини қайтадан кашф этади. Ўшанда Гуломжоннинг афсона-латифаларидан ўпкаланган Ҳўжа Бадриддин билан шундай сухбат бўлиб ўтганди:

- «- Ашулангиз янгими, жўра? Олдин эшитмаган эканман...
- Эй, бу минг йиллик ашула, – синиқ жилмайди Гуломжон. -Хар замонда кимдир чиқиб, айтиб тураркан. Айтяпмиз!
- Бир куни қоқ ўртасида узилиб қолмайдими?
- Бўлиши мумкин, – деди Гуломжон қўзларининг туб-туби қандайдир йилт этиб.- Аввалдан номаъқулнинг нонини еб, қўлингга соз олдингми, узилгунича айтаверасан-да!»(148-бет)

Бу ҳакиқатни англамоқ учун Насриддин талай синов манзилларини кезади. Муҳими, у Гуломжонга ўхшаб «соз

узилгунча» күшик айтавермайди. Тезда шаҳарни тарк этишга аҳд килади. Ўз қишлоғи, оддий ва покдил одамлар меҳрини, ота-она бағрини соғинади. Виждан амрига зид бориб дунё ёлғонларига жўровоз бўлишдан кўра, ўз биродарларига жабр-зулм қилган кишидан йирокроқ юришни маъқул топади. Бу йўлда ўзини мардона ва мағур тутиб эзгуликни химоя қиласди. Демак, Насриддин ёки Фуломжоннинг Раҳим Иккинчи фуқаропарвар ва саҳоватпешалиги, зийрак ва донишмандлиги, раҳмидил ва меҳрибонлиги ҳақидаги афсона-латифалари О.Мухторга шоҳ атрофидаги олиму шоирнинг мақтov ва назмбозлиги, хонанда оозанданинг «карнайчи»лиги, хунарманднинг ялтоқилиги ҳаддан ошганини фош этиш учун восита вазифасини бажаради. Муқимий таъбири билан айтганда, «турфа суллоҳ баччағар»ларга нисбатан аччиқ кесатиқ баёнига имкон яратади.

Насриддин кезган манзилларда унинг нигоҳи билан реал ҳаёт манзараларини кўз ўнгимиизда гавдалантирас экан, қаҳрамон беихтиёр оддий халқнинг виждонига айланган, бир қарашда содда, самимий, меҳнаткаш, эртадан умидвор, ишонувчан, жайдари бир одам сифатида кўзга ташланади. Унинг қалбидаги ишонч ўрнини аста-аста иштибоҳ, кейинчалик эса нафрат эгаллади. Бу алам ва нафрат эса истехзога айланади. Ҳаёт мантиғи ва одамзод тақдир ишончларини англаған оддий халқнинг минг йиллик қисматига шунчаки ачиниб кўя қолмайди. Чунки Насриддин - барибир Насриддин-да! Унинг номига бекордан-бекорга «Афанди» эпитети кўшилган эмас. Демак, Насриддинда кескин рад қилувчилик сифатининг бўлиши табиий. Аксар эртак-латифаларда у шоҳ билан юзма-юз бўлиши керак:

«Насриддин қаср – саройга йўналди.

Саркарда-беклар уни орқасидан секин туртиб, саломхонага киритиб юбориши.

Раҳим Иккинчи таҳтда бошини эгиб, пошнали этиги билан негадир ер чизиб ўтиради.

Насриддинни кўриб ўрнидан иргиб турганича, нима учундир хонада югурга бошлади.

– Бу ўзи кўзлари ичга ботган ориқ-озгин, питирак бир одам... бадбашара бир маҳлук экан.

Чаён чаққандек, бир оз югуриб-тиширчилагач, Насриддинга имо қилиб, буни ким бу ёққа киритди, йўқот, деб телбага ўхшаб бакиришга тушди. Кейин, Насриддинга тикилганича, бақирди:

– Нега кирдинг бу ёққа? Йўқол!... Насриддин содда, осойишта кулди...

Насриддин номи билан минглаб латифалар яратилган! Бироқ уша куни унга тегишли чинакам биринчи латифа тўқилди.

– Кўп бақираверма, шоҳ, – деди Насриддин. – Менинг эшагим йўқолган эди. Шу ерда эмасмикан, деб кирган эдим...» (158-159-бетлар)

Айтар сўзини айтиб, шоҳ олдида ҳам ўзини осойишта тута билган Насриддин чинакам маънода ҳалқ қаҳрамони «Тирик кулги» ва абадий ҳақиқат, адолат рамзига айланади. Журъатли ва мард Насриддиннинг ўз вактида жафокаш ҳалқ ичига қайтишида ҳам фольклорга хос рух ифодасини топади.

Рахим Иккинчини табиий питирак-серҳаракатлиги эмас, балки ҳақ сўзнинг кудрати, Насриддиннинг журъати ва шиддати талвасага тушириб, типирчилатади. Унинг худди «чаён чаққандек», ёхуд «телбага ўхшаб» қолиши шундан. Насриддинга куч багишлиған нарса эса виждан амри ва ҳақиқатга садоқат эди.

Насриддин кезган қишлоқлар: Фалтак, Шўра, Кал-Бек, Қонли, Қорақозон, шаҳарнинг Култепа каби ҳеч қандай ор килинмай номланишида китобхон этини сескантирас даражада ғариблик мужассам. Улар қайси маконда ва қайси замонда бўлган? О.Мухтор учун аник замон ва макондан кўра масаланинг маъно-моҳияти кўпроқ аҳамият касб этади. Зукко китобхоннинг кўз ўнгига романдаги ғариб қишлоқларга кўйилган номлар тагига яширинган залворли фикр намоён бўлади. Бу лойшувоқ ва пастак уйларнинг бир-бирининг пинжига тиқилгандек кўриниши, ожиз ва нотавон, кўркиб-писиб қолган, оғир меҳнат остида эзилган, очюпун бўлса-да иродаси букилмаган «гулдай болалар», «Алпомишдай йигит», «қиличдай чол»лар аҳвол-руҳияси, турмуш тарзига вобаста эканлигини илғаб олади. У ўз хаёли ва шуурида шу ғариб шахру қишлоқлар билан ҳашаматли қаср ва саройларни, уларда яшаетган икки тип одамларни чоғиштиради. Дунёда ҳақиқат, адолат, диёнат, тенглик тушунчаларининг бу қадар оёқ ости қилингани хусусида ўйлади, фикрлади. Узок ва яқин тарихимизни, ҳалқ тақдирини, бечора эл ғамини юрак-юрақдан ҳис қиласи.

Агар ўз вактида Гулханий ҳам ижтимоий ҳаёт моҳиятига диккат қаратиб қишлоқ ва овулларнинг номларини рамзий атамалар билан

номлаганлигини эсласак, мазкур романда нафақат халқ оғзаки ижоди, балки мұмтоз адабиёт жанрларында хос жуда күплаб хусусиятларни күзатиш мүмкін экαιлигига ишонч ҳосил қиласыз.

О.Мұхтор фольклор асарларында хос халқона рухни ифода этишда Насриддин ағанды образи табиатига хос мәрдлик, мағрурлық, әзгу амалларға мойыллық, ҳақ сүзінің құдратига ишонч, жүръятлилікден унумли фойдаланади. Бу эса макон ва замон чегараларини минг йилліктарға қадар кенгайтириш, ижтимоий ҳаёт мөхіятига янада теранроқ назар ташлаш, фикр залворини ошириш имконини беради. Мұхими, адіб Насриддинни жонли бир инсон сифатыда романга олиб кириб, синов манзиллари орқали үтказади. У алдайды, алданади, ишонади ва ишончлари реал ҳаёт билан түқнашиб, тафаккури үлғаяди.

Бинобарин, реалистик романда құлланилаётган афсона-эртакларға хос рух ва образлар, сюжет тузилишидаги муштараклық каби жиһатлар ижтимоий иллатларни фош этиш учун кесатиқ ва истекхzo баёнига йұл очувчи услугбий восита вазифасини бажаради. Бу вазифаны уddyалашда О.Мұхтор шартлы рамзийлікка асосланувчи услугдан унумли фойдалана олған.

Мұхими шундаки, фантастик макон ва замон замонавийлікден йирок әмас. Китобхон адабий асар қаҳрамонларининг қай бирларында хайрихоқ булиш баробарида, қай бирларында нисбатан нафрат ҳам билдира олади. «Минг бир киёфа» романыннан үзиге хос олами бор. Үнда О.Мұхтор дүнёқарашига хос ҳаётсеварлық үз ифодасини топған. Носир услугбий қарашида инсонға ишонч кучли. Роман нечоғылғы ғамғын ва үйчан оқанғ асосында курилиб, қаҳрамонлар мүшкүл кечинма ва фожиаларни бошидан кечирмасынлар, асарнинг яқуни ёруғ күнлар умиди талқини билан хотима топади.

О.Мұхторнинг үзи бу ҳолатни феъл-атворидаги, табиатидаги, қолаверса кайфиятидаги «әзгін одам әмас»лиги; шарқона мұхитда үсиб-улғайғани, тарбия топғани, қаҳрамонларининг эса «Баланд Одамлар», «Катта ва Бутун» шахслар эканлигі билан изохлады:

«Мен БУТУН ОДАМ бұлған жойда түшкүнлик бўлмайди, деб үйлайман. Инсоннинг күрган-кечирган фожиаларини күркмай кўрсатавериш мүмкін. Қаҳрамон бутун бўлса, асарнинг қора

томонлари унутилади, энг муҳими, ўқувчи эргашиши, ибрат олиши керак»⁴⁸.

Демак, муаллифнинг ўзи замонлар оша эзилган, хўрланган ва иродаси букилмаган ҳалқка қалбининг туб-тубида яқинлик, қариндошлиқ, биродарлик туйғуларини сезади. Асарни тушунишда ўқувчини қийнаб қўймаслик мақсадида публицистик услуг унсурларини ҳам романга киритади:

«Азалдан сенинг қисматинг шумиди, ҳалқ?! Кимлар бошман, деб сенинг бошингга чиқмади... Бечора ҳалқ! Тарих бўйи кўрган кунингда йилт этган офтоб йўқ! Тенг бўламан, дединг, баҳтли бўламан, дединг, дунёда ҳақиқат бор, адолат албатта ўрнатилади, дединг, бироқ шоҳмот тахтасидаги сингари, барча от сурди, сен оёқ остида қолиб кетдинг, ҳаммадан олдин курбон бўлдинг!

Сен ҳамон ишонасан, бечора ҳалқ! Эртанги кунга умидланасан! Одил шоҳ излайсан. Бирон виждонли ҳакам бордирку, дейсан! Яна алданасан. . .» (Роман, 153-бет)

Англашиладики, носир яратган «Минг бир қиёфа» романи услуги умуман О.Мухтор насрига хос услуг тараққиётида ўзига хос ҳалқани ташкил қиласди. Чунки у муаллиф истеъодининг умумий йўналишидан келиб чиқади. Бадиий идрок қилиш ва ифода тарзига мувофиқ бўлиб, бадиий характер яратишдаги ўзига хослигини, бинобарин романнинг тил хусусиятларини ҳам белгилайди. Юкорида келтирилган публицистик мурожаатнома муайян маънода муаллиф ва китобхоннинг ўзаро мулоқотини таъминлашга хизмат қиласди. Бироқ асардаги бу каби публицистик услуг унсурлари роман бадииятининг сусайишига олиб келганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Носир услубининг шаклланиши ва ривожида фольклор ва мумтоз адабиёт таъсири ҳам ниҳоятда кучли бўлганлиги аён бўлади. Бу ҳол, кузатганимиздай, фикр тасдиги ва қаҳрамон руҳиятини очишда қўлланган асосий сюжет линиясига ҳамоҳанг тарзда мазмунни теранлаштиришга хизмат қилган қистирма сюжетлар мисолида ҳам ўз тасдигини топади.

⁴⁸ Мухтор О., Отабой А. Ҳар кимнинг ўз замини, ўз осмони бор. (давра сұхбати). О.Мухтор. «Тўрт томон қибла» «Шарқ» НМК, Тошкент, 2000, Б – 423.

О.Мухтор назаридә асрлар бүйи халқ тақдири фожиасининг бош сабабларидан бири унинг тирикчилик ташвишлари билангина оввораю сарсонлиги, ҳәётидан нолишдан нарига ўтмай, баландпарвоз ваъдаларга кўр-кўёна ишониб келгани, ёхуд машаққатли ҳәётидан чиқарган хулосаси: «барига қўл силташ»дан иборат эканлиги, сиёсий хушёр эмаслигидан келиб чиқади.

Шу боисдан ҳам носир, фақат ҳәётий эҳтиёжларни қондиришгагина интилиш жамиятнинг равнақини ҳам, баҳтли ҳәётни ҳам таъминлай олмайди, деб билади. У яккаҳокимликнинг ҳар қандай турини қоралайди, адолат ва демократияни улуғлайди. Ўзини ва сўзини қонун деб билган якка шахс (романда Раҳим Иккинчи) бўйсундириш ва зулм ўтказиш сиёсатини олиб боради, деган фикрни илгари суради. Бу жиҳатдан у Фитратнинг серқатлам рамзийлик ва теран фалсафийликка йўғрилган «Абулфайзхон» фожиасини эслатади. Ака-укалари, амир-амалдорлари, ҳатто ўз онасига ҳам шубҳа-гумонлар билан қарashi, аксариятини қатл эттириб, бир қисмини қамоқда саклаши, юртни хароб қилиши, саройда ёлғизланиб қолиши, худди Абулфайзхон ва Улфат каби, Мулла Ғулом маслаҳатлари билангина иш тутиши, маънавий қашшоқлиги каби жуда кўп параллелликлар кўзга ташланади. Қалбида бир олам кек ва адоват борлиги Раҳим Иккинчини ҳам тубсиз гирдоб қаърига тортади. Унга нисбатан адоват кучаядигина эмас, салтанати ҳам ич-ичидан чириб, ҳалокат ёқасига бориб қолади.

Агар Абулфайзхон таназзулини сотқинлик, разолат, тухмат, чақимчилик ва ўзаро низолар таъминлаган бўлса, Раҳим Иккинчи фожиасини кўркув даҳшатидан туғилган тилёғламалик, оширибошириб мақтаб, ҳақиқатдан кўз юмиш келтириб чиқаради. Фитрат реал тарихий воқеаларга асосланса, О.Мухтор шартли рамзийлик асосида иш кўради. Ҳар иккала муаллиф ҳам истибодони танқид килади, амир-амалдорларни фош этади. Агар Фитрат Афросиёбдан Раҳимхонгача, Сиёвшудан Абдумўминхонгача бўлган улкан бир даврдаги миллат фожиасини назарда тутиб, драма фожиавий пафоси моҳиятида XX асрнинг 20-йилларидағи Туркистон ҳәётига ишора қилса, О.Мухтор катта тарихни кузда тутиб идрок этади. Раҳимбек ва Раҳим Иккинчи ҳақида гапира туриб, тарих фожиаларини лирик чекиниш орқали ифода этади. Киноявий ишорани сўз ва иш бирлиги бузилган, мақтov ва дабдабозлик авж

олган даврга каратади. Муаллифлар узок тарихдаги бошқарув усулига нисбатан муносабат билдиришар экан, инсоният дунёсини огохликка даъват этиш концепциясида событ турадилар.

Фитрат «дунёмизни мурдор» (ифлос, М.П.) қилған кишилар фикрини «ярим чақага арзимайдыр» деб баҳолайды. Мавжуд иллатларни инсон табиатидаги шайтоний күчлар тадқики билан үйгүнлаштириб, тасвиrlаб беришга ҳаракат қиласы. Бу ҳолатни «Минг бир қиёфа» романида ҳам кузатамиз. Ҳар иккала асар жанр эътибори билан фарқланса-да, уларда кутарилған муаммолар ижтимоий-тарихий тараққиёттинг айнан шу босқичигагина таалтуқлы эмаслиги, инсон зоти мавжуд бұлған барча макон ва замонларға тегишли күпдан-күп жиҳатларни үзида мужассамлаштириши бежиз эмас. Мазкур жиҳат, бизнингча, умуминсоний мавзуларнинг қамраб олиниши, халқ идеалларининг ифодаси билан боғлиқ. Эзгулик, инсоф, адолат, шахс әрки сингари масалаларнинг ҳокимият учун кураш йўлидаги чиркинг воситаларга зид қўйилиши билан изоҳланади. Шубҳасиз, бу ўринда О.Мухторнинг Фитрат ижодини теран ўргангани, натижада муайян даражада таъсирлангани, ҳатто унга бағишлаб «Афлотун» номли маҳсус роман ёзгани каби факторларни ҳам четлаб ўта олмаймиз. Қолаверса, XX асрнинг бошлари ва ниҳояга яқини маънавий-рухий жиҳатдан күп муштаракликларга зга. Мустақиллик ва миллий мағкура нұқтаи назаридан Фитрат ижодининг замондош адилларга таъсир этиши, янги шаклий-услubий изланишларга илхомлантириши XXI аср адабиётида ҳам порлок сахифалар очилишига муайян даражада турткі бўлади.

«Минг бир қиёфа» романидаги золим Раҳим Иккинчидаги ирода бүшлиги, кўркоқлик, ваҳималар исканжасида қолиш, номардлик хусусиятлари бўртиб кўринади. Тахтни асраб қолишдан кўра мухимроқ нарсага акл-фаросати етмаган шоҳ қалбидаги хадиксираш уни қасос сари етаклайди. Бир гуруҳ мансабпараст кимсалар муқаррар фожиага замин ҳозирлайдилар: «Олимлар итнинг орқа оёғи бўлгилари келмади» (144-бет), «..баъзан шоирлардан аҳмоқ ҳалқ бўлмайди. Улар ҳеч тап тортмай, факат Худога тегишли сифатларни ҳам Раҳим Иккинчига тақашга тушишди», «... карнайчилар унинг қасри-саройи эшигига келиб, бир-бирларини тутишганча, ҳар ким ўз карнайининг овози кўпроқ эшитилишига ҳаракат қиласы» (145-бет). Бундай шон-шухрат ҳатто шоҳнинг ҳам жонига тегиб, «биздан аклли одам бўлмаслиги

керак» (145-бет) истиҳоласида Мулла Ғуломнинг ҳам баҳридан ўтади. Таассуфки, бундай ўринларда муаллифнинг бевосита баёни ахборот тарзидагина берилади. Образлар руҳияти эса теран очилмай қолади.

Гарчанд истеъдод ва тафаккурини тӯғри йўналтира олмаган бўлса ҳам, Мулла Ғулом тўқиган афсона-латифалар катта куч-кудратга айланади. Шу маънода Насриддин билан боғлик саргузаштлар таъсир кучи халқона мазмуни нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади:

- Эшагингиз бир жойга бориб, қози бўлмаганмикин? – ҳазиллашди ўзини Мултон деб таништирган йигит.
- Эҳтимол, шундайдир, Мўлтон aka, – кулди Насриддин ҳам. - Одамлар гаплашаётганда, қулоғини диккайтириб, эшишиб турадиган одати бор эди. (151-бет).

Қаҳрамонларнинг ҳазил ва кулгулари тагида теран халқона маъно мужассам бўлиб, Афанди латифаларидан самарали фойдаланиш орқали бунга эришилган. О.Мухторнинг бундай ўринларни «чинакам латифа» дейиши бежиз эмас. Раҳим Иккинчини эшак билан тенглаштирган Насриддин жасорати ва мардлиги, тӯғрисузлиги ва шаккоклиги аслида латифалар меҳварига сингиб кетган. Уларни романга ҳазм қилдириб юбориш пурмаънолиликни юзага чиқармоқда. О.Мухторнинг яхшилик ва ёмонлик курашида умуминсоний муаммоларни ўзига хос ифодалашга эришишини таъминламоқда.

Дарҳақиқат, золим шоҳда кўл остидагиларнинг манфаатларини химоя қилиш маъсулияти бўлмайди. У кишиларнинг эрки, хоҳиширодаларини чеклаб кўяди. Маънавий фазилатлардан йироқ бўлган бешафқат шоҳдаги иродасизлик кайфияти ўзаро ишончсизлик туйгусини келтириб чиқаради. Золимлик уни сиёсий курдатдан маҳрум этади. Давлатни бошқаришга номуносиб бўлган кишининг кўлидаги ҳокимият фақат иззатталаб кишиларнинг манфаатларига хизмат қилиб, хушомадгўйлар ва сафсатабозларни юзага чиқаради. Бундай ҳокимият эса парчаланишга маҳқумдир. Романдан келиб чиқувчи бундай хulosалар мустақил Ўзбекистон танлаган ижтимоий адолат ва демократия тамойиллари нақадар тӯғрилигини яна бир бор тасдиклашга хизмат қиласди.

«Минг бир қиёфа» романининг асосий мезони бўлган миллийлик ва умумбашарийлик лейтмотиви бадииятнинг ҳам, эмоционалликнинг ҳам юксалишига таъсир қиласди.

Адабиётимизнинг ўзига хос анъанаси бўлган эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий курашда бири улуғланиб, иккинчиси рад этилади.

Кўзларида меҳр-шафқат нури ёғилиб турган, иймон-эътиқодли оддий бир инсон Бурхон Шариф эзгулик ҳимоясига астойдил бел боғлайди. Унинг табиатида кибрланиш, бандасининг қаршисида бош эгиш, унга сифиниш хусусиятлари йўқ. Бурхон Шариф инсонлик бурчини адо этмоқни муқаддас санайди, кам-кўстсиз адо этмоққа интилади. Носир бу миллий характерда ҳақиқатпарварлик, мардлик, мағрурлик, ҳаромдан парҳез қилиш, виждонилик хислатларини жамлайди. Шу боис ҳам характер хатти-харакатига муносабатини аниқ ифода этади.

Дарҳақиқат, романда муаллифнинг холис нутқи тарихчи-публицист сифатида, қаҳрамон ташқи фаолиятини, хатти-харакатини, ички туйғуларини, воқеалар жараёнини ифодалашда кенг ўрин тутади. Унинг яширин муносабати сезилиб туради. Чунки, О.Одинцов айтганидай, «объективлаштирилган нейтрал нутқ-ривояда ёрқин тил бўёқлари бўлмаслиги, аниқ манзараларда бадиий бўёқларнинг камайишига, айни пайтда муаллифнинг нутқий фаолиятда муносабатини аниқ ифодалашга олиб келади»⁴⁹. Арастунинг таъкидлашича, «Комил кишилар бир хил бўлади, ёмонлар эса ҳар хил бўлади»⁵⁰. Биз шу ақидадан келиб чиқсан, романда минг хилда эврилувчи ёмон кимсаларнинг кирдикорларини кўрсатиш мақсади биринчи планга чиқсанлиги ойдинлашади. Бироқ О.Мухтор бир-бирини рад этувчи эзгулик ва разолат ўртасидаги курашни кўрсатиша турлича муносабатлар жараёнини ҳам, иккала томоннинг чамбарчас боғлиқлигини ҳам, баъзан уларнинг ўзаро бир-бирига ўтиб туриши конкрет инсонда қоришик ҳолда учрашини ҳам назардан қочирмасликка уринади:

«Менга хийла қийин бўлди... Мен ҳар гал бир-бирига уҳшамайдиган роман ёзишга уриндим. Ва маълум даражада бунга эришдим ҳам, деб ўйлайман. Уларнинг барчасида инсон тафаккурининг муйян кирраларини ёритишга уриндим ва айни пайтда адабиётда анъана бўлиб келган ижобий ва салбий қаҳрамон тушунчаларидан кечдим. Инсоннинг ўзида ҳаммаси – эзгулик ва

⁴⁹ Одинцов О. О языке художественной прозы. –М.: Наука, 1973. – 28 ст.

⁵⁰ Юлдашев С. Антик фалсафа. – Тошкент, 1999. – 126 б.

ёвузын – мужассам, деган қадим Шарқ фалсафасига таяндим. Мана, эсласангиз, «Минг бир қиёфа»да Абдулла Ҳаким – гунохлари бор ва эзгу ишлари ҳам кўп. Бурҳон Шариф ҳам худди шундай. Ҳеч қайси бир қаҳрамоним юз фоиз ижобий ёки салбий эмас»,⁵¹ деб ёзди муаллиф.

Роман қаҳрамонларидан бири Садиржон айтганидай, Бурҳон Шариф «узини қўрқмай аждахонинг оғзига уради», «ёвузынка қарши очикдан-очик курашга чиқади». У адолатли қонунларнинг бузилишига қарши жасорат билан курашади, ҳалқ тақдирни ҳақида қайгуради. Назаримизда, О.Мухтор бу образни чизишда ҳалқ зпосларига хос афсонавий якка қаҳрамонлар образидан ҳам ижодий фойдаланган. Бинобарин, инсоний муҳаббат, эркесварлик, дустга садоқат, ақл-заковат ва истеъдодда юксаклик, илм-хикматни эгаллашта иштиёқ, душманга чексиз нафрат, мардонаворлик, фидокорлик каби туйғу-хислатларнинг бир киши табиатида умумлашиши зпосга хос хусусиятдир.

Бурҳон Шариф одамларга яхшилик қилиб, уларни эзгуликка даъват этган, уларга меҳр билан қараган, шу йўлда курашган, нопок кимсаларнинг жазоланишига эришган. Бироқ у азал-азалдан инсон қонида, тийнатида мавжуд ёвузынкинг қархисида ожиз бўлиб қолади. Унинг ўзида ҳам ички бир алам-адоват, қизғаниш туйгуси мавжуд. Умрининг ўттиз йилини у ўз-ӯзи билан курашиб ўтказган. Умр интиҳосида Бурҳон Шариф Абдулла Ҳаким руҳига хиёнат қилгани, унинг кундаликларини эълон қилиш имкони бўла туриб, бу ишни пайсалга солганлигини эътироф этади. Сўзда собит турмасликни ҳам хиёнат, ёвуз жиноят деб баҳолайди. Табиатан олижаноб бўлгани учун ҳам: «Менинг ҳар хил ёвуздар, корчалонлардан фарқим нима?! Инсон қайта тирилиб, у дунёда кўришадиган бўлса мен Абдулланинг юз-кўзига кандай қарайман?!» (162-бет) деб охиратини ўйладиди. Ўз ҳаракатларидан тегишли хулосалар чиқариб огоҳликка даъват этади. Демакки, дунёда у ишонган, ўзича тўғри деб ўйлаб яшаган эътиқодидан бошқа ҳақиқатлар ҳам борлигини англаб этади.

Абдулла Ҳаким ёшлиқдан ота меҳрига зор, бева онаси қулида ўсган ёлғиз фарзанд. Эндиликда онасидан ажралган, севгилисига

⁵¹ Омон Мухтор. Тўрт томон қибла. – Тошкент: Шарқ НМК, 2000. – 418 б.

ета олмаган. Дунёдан күнгли совиган. Ҳатто бола-чака ҳам орттирган. Ижара уйда яшайдиган ва ейиш-ичишининг тайини йўқ. Баъзан қатик ичишдан ҳам тийила олмайдиган оддий бир хизматчи. Бироқ шу киши икки томчи сувдай Бурҳон Шарифга қиёфадош. Бир жиҳати шу сабаб, иккинчидан, Абдуллага раҳм қилиб Бурҳон Шариф уни укаси ўрнида куради. Унинг аҳволини тушунгани учун, баъзан саховат кўрсатиб, ўз ўрнига зиёфатларга бориб қоринни бутлаб олишни маслаҳат беради.

Бурҳон Шарифнинг ҳақиқатпарварлигидан чўчиган нопок кимсалар қўлига янгилишиб тушиб қолган қиёфадоши унга хиёнат килишни истамайди. Ноҳақликка нисбатан қалбида туғилган ғазаб ва нафрат унга журъат ва дадиллик бағишлийди. Эзгу ишлар билан машғул Бурҳон Шарифни қилган яхшиликлари эвазига золимлардан асраб қолиш, умрида бирор марта фидойилик кўрсатишга аҳд қилган Абдулла Ҳаким уни Бурҳон Шариф гумон килаётгандарга ҳақиқатни ошкор қилишни истамайди: «Сендан хаёт умрингда, бир марта фидойилик, мардлик кўрсатишни талаб қиляпти! Тиззанг қалтираб ўтиришга ҳаққинг йўқ! Гап шу... келинглар, хунарларингни кўрсатаверинглар – мен Бурҳон Шарифман!...» дейди у (19-бет).

Абдулла Ҳаким тинимсиз азоб-уқубатларга ўзини тутиб бермай, «Биродарлар, кечирасизлар англашилмовчилик бўляпти. Мен Бурҳон Шариф эмасман», дейиши ҳам мумкин эди. Лекин у бундай қилмайди. Ўзини номардларча тутаётган кишиларга ҳақиқатни айтишни эп кўрмайди. «Душман»лари иродасига бўйсунишни Бурҳон Шарифга нисбатан хиёнат, виждан амрига хилоф иш деб билади. Дустга бўлган садоқатни поймол этиб жонни омон сақлашни астойдил истамайдигина эмас, душманига бўлган чексиз нафроти туфайли ҳам сир бой бермасликка тиришади.

Абдулла Ҳаким азоб-уқубатларга чидаш учун жасоратни ўз руҳи ва тафаккуридан олади. Шу боис ҳам вазиятга қараб оқилона ҳаракат кила олади. Унинг ахлоқидаги бу гўзал сифат аниқ фаолият орқали намоён бўлади. Муҳими, у ўз иродасига қарши бормайди. Қолаверса, азобга бардош беришга бўлган ички интилиш ҳам уни жасур бўлишга ундан омиллардан биридир. Абдулла Ҳаким, қалбидаги ор-номус, гурур тушунчалари оёққа қалкиб, «томирларига ўтли бир қон қуюлиб» (19-бет), нафақат номардларча

бош эгишни, балки ўзининг хароб аҳволини сездиришни ҳам номус деб билади. Бинобарин, у ўзини, ўзлигини хор қилмайдиган шахс.

«У – боши айланиб, кўзи тинган, ҳаммаёғи қон эди. Аммо дунёдаги бутун-бор ноҳақлик, номардликка қарши беихтиёр туғёнга келганида, ерда ётишни ор билиб, ўрнидан турганча, қаддиқоматини тиклашга ҷоғланди. Шу асно унинг бошига тўкмоқдек бир нарса кескин урилгандек бўлди. У қайтиб ерга йиқилиб, хушидан кетди». (23- бет)

Агар у: «Мен бирордан садақа олишга ҳам, ҳаром-ҳаришга ҳам ўрганмаганман. Мен тутган ўйлимдан қайтмайман» (22-23-бетлар) қабилида эътиқодига содик бўлмаганида, адолат тантанаси учун курашга отланмаганида тор ва диққинафас ижара уйини боғховлига алмаштириб олиши, энг янги замонавий машинанинг соҳиби бўлиши, бир дунё бойликка ҳам эга бўлиши жуда осон эди. Бу учун ундан «ӯт билан ўйнашмаслик» талаб этиларди.

Абдулла Ҳаким руҳиятида содир бўлган ўзгаришлар: садоқат, виждон, ғазаб, нафрат, ор-номус туйғуларининг ногаҳоний тарзда ўзаро чатишиб кетиши унинг руҳини бекиёс жилолантириб, жасоратга ундейди. Бу эса унинг маънавий устунлигини таъминлади:

«У оёги ердан узилиб, яна ерга теккандек ҳолатни туди. Чайқалиб кетди. Бироқ йиқилмади. Энди ўзи учун ҳеч нарсанинг аҳамияти ўйклигини ҳис этиб, йигитлар томон магрур ўгирилди.

Тўппонча кетма-кет қарсилади.

У ўзи истамаган, кутмаган ҳолда тиз чўкди. Сунг ерга оҳиста чўзилди.

Типирчилаб факат биргина сўз – Ҳалима, деди» (31-бет).

Абдулла Ҳаким – Бурҳон Шариф жисман маглуб бўлди. Шунга қарамасдан унинг ўлимида ҳам бир улуғворлик борки, бу роман воқеалари мазмунига оптимизм, китобхон қалбига таскин бағишлади. О.Мухтор инсоний буюклик ҳақидаги минг йиллик адабий-эстетик тафаккурга хос фикрларни шунчаки насиҳат тарзида эмас, характерлар руҳияти таҳлили, воқеалар мантиғидан келтириб чиқарган ҳолда илгари суради. Бошқачароқ айтганда, муаллиф ўз фикр-мулоҳазаларини эртак мазмунидаги, латифалар мантиғидаги ҳалқчилликдан фойдаланиб, реал қаҳрамонлар шахсияти, руҳий олами ва интилиши моҳияти билан узвий тарзда туташтира олади.

Д.Куроновнинг таъкидлашича, адабнинг китобхон билан мулоқоти амалга ошишида ҳикоя қилинаётган нарсага муаллифнинг муносабати, дунёкараши, айни пайтдаги руҳий ҳолати мухим аҳамиятга эгадир. У эса кўпроқ услугуда намоён бўлади⁵². О.Мухторнинг юкорида кузатганимиз «Минг бир қиёфа» романида концептуал бутунлик таъминланганлиги асар композицион қисмларининг тегишли тартибда жойлаштирилганлигида намоён бўлади. Адаб ўрни билан лирик чекинишлар ҳам қилиб, китобхонни гоявий-ҳиссий баҳоларига қўшилишга ундейди. Маълум маънода тасвир предметига ҳам гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона муносабатини ифодалаб, китобхон билан бевосита мулоқотга киришади.

Бирок, айрим ҳолларда адаб китобхонга куруқ ахборот тарзидаги тафсилотларни ҳам баён қиласди, бундай ҳолларда О.Мухторнинг ҳис-туйгулари тўлигича ўқувчи қалбига етиб бормайди. Тасвир услугуда пайдо бўлган баёнчилик тафсилотларнинг ёрқин жонланишига имкон бермайди. Ёзувчи қаҳрамонларига тўла «эзврилган» ҳолда эмас, балки ўзи билан ўзи танҳо қолиб, хисларини кувватлантира олмайди. Натижада эмоционал таъсирнинг бир қадар сусайиши ҳам келиб чиқади.

Тўхтамурод Рустамнинг «Капалаклар ўйини»⁵³ романида ҳам ҳаётнинг кенг манзараси, хилма-хил хусусиятли одамлар тасвирланади. Роман воқеалари мажозий макон - Бақаҳовузда бўлиб ўтади. Ўткир ҳажв ва киноя, ҳатто айтиш мумкинки, аччиқ ва бирмунча ғазабнок сатира асосига қурилган романда ҳовуздан бошқа дунёни билмайдиган қурбакалар мисол бемақсад ҳамда ёвқурликдан бегона яшаётган замондошларимиз қаламга олинади. Қаҳрамонлар тақдирни контраст усуlda ёритилган бу асарда инсон зотига ёт бўлган иллатлар ҳажв қилинади. Муаллиф жамиятдаги маънавий-ахлоқий тубанликларни қаҳрланиб, орланиб тасвирлар экан, бор ҳақиқатни баралла гапиришга журъат сезади. Иллатларни курсатиш орқали китобхонда инсон табиатига хос нобакорликларга ачиниш, келажакка умидворлик туйғусини уйготишни ният қиласди.

⁵² Куронов Д. Чўлпон насли поэтикаси. – Тошкент: Шарқ НМК, 2004. – 231 б.

⁵³ Тўхтамурод Рустам. Капалаклар ўйини. – Тошкент, Шарқ НМК, 2000. (Кейинги мисоллар шу нашрдан олиниб, матн ичига романнинг саҳифасигина кўрсатилади.)

Т.Рустамнинг мақсади шунчаки ахлоқий панд-насиҳат уқтириш эмас, балки характерларнинг теран руҳиятини кўрсатишдир. «Капалаклар ўйини»да соғдиллик, ҳалоллиқ, самимият, покдиллик сингари эзгу гуманистик интилишлар жамиятнинг тубан ахлоқига қарши қўйилади. Бутун роман давомида муаллифнинг гоҳ пичинг, кесатик, киноя, гоҳида эса ошкора зардали, залворли овози эшитилиб туради. У куйиб, куйиниб сўзлайди.

Девоналиқда Доки Юнус (Дақёнус)га авлод (роман, 5-бет) бўлган Бадал Армоннинг фақатгина ўзи ҳис қилиши ва бирорвнинг билиши асло жоиз булмаган ўз олами бор. У ана шу дунёга бош олиб чиқиб кетиш истаги билан яшайди. Бироқ у тақдир этилган қисмат чангалидан осонгина чиқиб кета олмайди. Муаллиф баёнида берилган Бадал Армон мингган троллейбус ҳаракатига дикқат қилиш характерлидир:

«... йўл юрмасдан, йўл юрса ҳам мўл юрмасдан, юриб, юриб, тўхтаб, тўхтаб, тўхтаб, худди ҳозир қопқондан қутулиб чиқкан жонлик судралиб... йўл юрса ҳам мўл юрмоққа, лекин бу қадар имилла бурулмай, манзилга илдамроқ етмоққа шайланган» Бадал Армонни «ютоқиб ўз комига» тортади ва ташқарига-атрофи писта пўчоғу қофоз парчаларига тўла бекатга «итқитади» (Роман, 3-бет).

Одатда ҳалқ оғзаки ижодига хос эртак, достон сингари жанрдаги асарларнинг маҳсус анъанавий бошланма (зачин)ларида ўзига хос экспозиция вазифасини ўтовчи шу каби барқарор анъанавий шаклга эга бўлган қисм мавжуд бўлади. Агар айрим локал фарқлар ҳисобга олинмаса, фольклордаги бошланмалар қатъийлашган шаклга эгадир⁵⁴. Кузатилаётган парча эса бадиий шакли нуқтаи назаридан маълум даражада уларга яқин туради. Китобхон дикқатини жалб қилиши, ёзувчининг хаёлот ва орзуладар оламига етаклаши, воқеанинг дебочасию етакчи қаҳрамон ҳақида аҳборот бериши, воқеалар ичига олиб киришга хизмат қилиши каби жиҳатларида анъанага таянади. Бироқ Т.Рустам ижодий услубига хос жиҳат шундаки, роман бошланмаси эркин шакл касб этибгина қолмай, қадим анъананинг барқарор шаклига ижодий ёндашилиб, киноявий мазмун анча кучайтирилади. Имиллаётган троллейбус

⁵⁴ Хотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-узбекча изоҳли лугати. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1983. Б. 126-127.

мажозий маънода узок ўтган замондан кўра реал ҳаётни ифодалаши билан замон ва макон нуқтаи назаридан роман табиатига мос тушади. Бунинг устига у бадиий шакл жиҳатидан ҳам қизиқарли эканлиги билан ажралиб туради. Китобхонни зерикишдан кутқаради.

Романинг 20-21-саҳифаларида келтирилган «мактаб оғзаки ижоди» фа хос деб тақдим қилинган бир қарашда зўраки ва бир қадар номаъқул туюлган «латифа»лар ҳам айни ҳолатга нисбатан болаларча бебошликни курсатувчи қаҳқаҳага бўйсундирилган. Асар тилининг жонли ва ҳаққоний чиқишида, реалистик характерини бойитишда Т.Рустам персонажлар нутқига хос мактаб илмий мудирини «Илон оға», директорини «Аждар», нопок кимсаларни «Бўри» деб аташлари билан боғлиқ сўз ва ибораларни киритиши ҳам ижобий роль ўйнаган. Мазкур атамалар образларнинг муайян қирраларини ҳаётий ифодалаш имконини беради. Бақаҳовуздай мажозий макондаги воқеалар тасвирига айрим сўз ва ибораларнинг эртаклардаги каби аллегорик нисбатдаги маънода кўлланиши, истиоравий мазмун касб этиши анчагина мувофиқдир.

Шунингдек, бир хилдаги зерикарли ҳаёт, тайинсиз ва тутуриксиз туюлган яшаш тарзига гузардаги Эшим ва узунқулоқ ошнаси (эшаги) бир қадар файз ва ёруғ туйгулар улашгандай бўлади. Гузар оралаб бўйнига хуржун ташлаган эшагини лўкиллатиб ортидан эргашган бир тўп бола-бакрага кулги бўлаётганлигини ҳам пайқамайдиган афандинамо Эшимбой билан боғлиқ ғанимат дамлар ҳақидаги хотиралар Бадал Армон қалбида кейинчалик ёруғ туйгулар уйғотади. Умринг ўткинчилиги, инсоннинг тақдир олдида ожизлиги ҳақида сурган маҳзун ўйларини кувишга, ёлғизлик зада килган кўнглини бир қадар нурлантиришга кўмаклашади.

Романдаги Сувон абдол ҳам ўзига хос типлардан бири. У фақат эртаклардагина бўладиган гаройиботлар: «қайнар хумча», «очил дастурхон», «учар ликобча» каби тилсимотларни орзу қиласди. Мұъжизаларга ишониб яшайди. Аммо унинг дастурхони ўз-ўзидан йиғилиб ёзилади ю минг турли ноз-неъмат пайдо бўлмайди. Қайнар хумчасидан ош қайнаб чиқмайди. Ликобчаси уча олса-да, унга таом сузишдан олдин овқатни одатдагидай қозонда пишириш лозим. Қозон эса қуруқ қайнамайди. Сувоннинг абдолваш бу аҳволи барчага маълум. Аммо унинг ҳеч ким

бilmайдиган, ҳеч кимнинг фаросати ҳам етмайдиган бир хусусияти бор эдики, романда буни Бадал Армон ва Сувонабдолнинг фарзандларигина англайдилар. Кўкка парвоз этмоқдек ўзи кашф этган, мудом ардоқлаб яшаган оламига бўлган тинимсиз интилиш, шу дунёда нафас олиш Сувоннинг жайдари одамлардан анча БАЛАНД ШАХС эканлигини кўрсатади.

«Капалаклар ўйини»даги аксарият воқеалар эртакнамо тувлгани билан асло эртак эмас. Улар қайсиидир жиҳатлари билангина оғзаки ижод намуналарига менгзаб кетади. Масалан, шаҳар ахлиниң уйқусини кўриқладиган Армон бобо. У оддий бир одам боласи. Бирок унинг БАЛАНДлиги ўзида куч топиб, риёзат чекиб ҳузур-ҳаловатга эришганида намоён бўлади. Бадал Армон эса ана шу ички қудратни топа олмай қийналади, изтироб чекади. Армон бобо бўлса ўзининг одамларга кераклигини англаб етар экан, бундан теран бир қоникиш ҳосил қила олади. Ўз-ўзига бемаъни тувлган ҳаётини тарк этар экан, элга суюклилигидан дилида ширин бир орзикиш, интиқлик туяди. Нафақат ўз тақдирига юз буради, балки ўзига суюкли, ардоқли дунёга, маъно касб этувчи оламга қайтади.

Бадал Армон ҳам роман давомида дунёга алам билан қарап экан, одамлараро меҳр-мурувват, шафқат соғиниб, эрк истаб яшайди. Дилядаги истак – ўзи хон бўлгувчи ва фараҳбахш лаззат тұядиган оламига кетиш. Чунки бокира болалик ва шўх-шодон ўқувчилик даврлари ортда қолиб, синфдошларнинг ҳар бири ҳаётнинг асов тұлқинлари, бешафқат гирдобида турфа қиёфаларга эврилишган. Унинг боғу гулзорлар, арику сойлардан, майса-зорлардан ўтиб она табиат қўйнида эркин учиб-қўниб юргувчи жоизот-капалаклар беозорлигини орзулаши бежиз эмас. Бадал Армонгина бемалол капалаклар ортидан эргаша олади.

Ғойиб-ўзганинг ғамига лоқайд ва бегам. Ибод-турланиб-тусланиб турувчи сурбет. Фойда илинжидаги ҳийлакор ва найрангбоз бу маҳлукни Т.Рустам Эшимбой тилидан «Энг катта эшак» (роман, 212-бет) деб аташи бежиз эмас. «Нотукис дунё»дан безган Шоший фожиасига худбинлик сабабчи. Насим барча ноҳақликларни мушт билан ҳал қилиш мумкин деб билади. Олис кенгликларга интилган Сардор дўстлари даврасида кераксизлигини англаб етганида нафақат руҳан, балки жисман ҳам тубсиз жарликка кулайди. Гулноз – ялтироқ ҳаётга ўрганган. Шаҳло ҳаёлот олами

юксакларни билан реалликни келиштира олмай доим алданиб қолувчи «лақмахоним» ва ҳоказо. Буларнинг сабаблари таълим тизимининг болалар ва ўспириналар ҳаётидан йироклиги, тарбия билан шугулланаётган айрим кимсалар гўдаклар қалбида эзгулик эмас, балки нафрат уйғотганлигиги, баъзи юрт фаолларида адолат туйгусининг танқислиги (Афон уруши арзандаларни четлаб ўтиши М.П) Мулло Матгози каби авомни алдаган кимсалардир, деган хulosалар чиқаради носир. Энг муҳими, Шоший тилидан айтилган сўзларда «Умр бўйи бирга юриб яшаб бўлмайди. Барчанинг ўз ёздиғи бор» (232-бет) деган хulosада Т.Рустам айтмоқчи етакчи фикр ўз ифодасини топади.

Биз ана шу фикр-мулоҳазаларнинг шунчаки насиҳатбозлиқдай айтилмагани, ғоятда мураккаб услубда берилганига диққат қаратмоқдамиз. Бадал Армон тафакқурида анъанавий чўпчаклар ва ҳаёт қоришиб кетади. Оқибатда унинг эртакларга бўлган ишончлари барҳам топа боради. Чунки кечаги у билган қизлар ҳам ёшлиқдагидай пучукқина жамалаксоч ва бокира эмас. У эшитган эртакларда Оқ лайлак тумшуғида йўргакланган гўдак олиб келгувчи эди. Бу гўдак дунёдан бехабар тарзда ширингина тамшаниб, пиш-пиш ухларди. Унга қараб кўз тўймас, кўз кувонар эди. Энди-чи? Қадди расо, хипча бел, ой чехра хилқат-хурилиқоларга дўнган, эврилган, жамалаксочлигидан асар ҳам колмаган қизлар йўргакланган гўдакларни оқ лайлаклар тумшуғидан олмаганларини яхши билади. Оқ от мингандан шаҳзодаларнинг хаёлда яралганлигини англайди. Ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларига тик боқсан сари орзулари чил-парчин бўлиб, қалбида бир олам бефарқлик ва лоқайдлик уруғи унган «малак»ларга қаҳр-ғазаб билан қарайди. Ўз тақдиринга тан бермаган ва гўдагидан воз кечганларга нисбатан ўша тамшанаётган гўдак, улкан гуноҳларнинг ҳосиласи бўлган чақалоқ сийратида тизгинсиз маломат маъносини англашга урїнади.

Кўринадики, суви куриган ариқ, бақалар макон курган ҳовуз, ифлосланган кўчалар, балчик, лой, писта пӯчоқ ва бошқа рамзий деталлар тозаланиши лозим бўлган ҳаёт иллатларига ишорадир. Минг турда эврилиб, ўзгариб ва айниб бораётган яқин ўтмиш ҳаётининг ўнгланишига бўлган ишонч кучлилиги жиҳатидан сўз юргизган ҳар иккала романимиз «Минг бир қиёфа» ва «Капалаклар ўйини» муайян даражада бир-бирига яқин туради. Ўзаро фарқ эса,

услубий хусусиятларда анча ёркин намоён бўлган. О.Мухтор шартли рамзийликка асосланиб ҳалқона руҳни кучайтиради, ижтимоий мазмун салмоғини оширади. Т.Рустам эса қаҳрамон руҳиятини муҳитга ишониш ва алданишдан ўзликни англашга томон силжиш тарзида таҳлил этади. Бунда у фольклорнинг сирли-сехрли оламини О.Мухтор сингари тасдиқлаш йўлидан эмас, балки ижтимоий шарт-шароитлар билан ҳам, реал маънавий руҳий-талпинишлар билан ҳам маълум маънода мувофиқ келмайдиган хаёлий олам сифатида олиб қарайди. Анъанавий қарашлар ва реал ҳаётни муқояса қилиш орқали тафаккурни уйғотиш мақсадини кузлайди. Шу боис ҳам барқарор анъанага ҳам шаклан, ҳам мазмунан ижодий муносабатда бўлади. Мажозий мазмунни реалликни ифодаловчи ишора тарзида қўллайди. Шу орқали маънавий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий муаммоларга киновий, кесатиққа йўғрилган муносабатини ифодалаш, шахс эрки ҳақидаги концепциясини тасдиқлашга эришади.

Бугунги ўзбек романларида тасвиirlанаётган инсон аксарият ҳолларда тұғма-табиий хислатларидан ажратилмаган сирли-сехрли ва илоҳий мавжудот. Суз юргизаётган романларда инсоннинг гаройиб түйғу ва хислатлари, ҳатто онг-идроқдан ташқаридаги англаб етилмаган кечинмалари ҳам бадиий тадқиқ этилади. Айтиш мумкинки, адашган одам умри ва фаолиятининг мазмунсизлиги рамзий-мажозий воситалар орқали анча қабарик тарзда кўрсатилади. Бу романлар ҳаёт ҳодисалари ва инсон туйгуларининг ички зиддиятларини дадил кўтариб чиқар экан, адолатсизлик, шафқатсизлик сингари иллатларни фош этади. Адашган одамнинг аянчли қисмати ифодасидаги поэтик оҳанглар киноя, истеҳзо, кесатиқларга йўғрилиши жиҳатидан «Капалаклар ўйини» алоҳида характерлидир.

Нафакат ўз умрини, балки тенгқурлари, ҳамюртлари ҳаётини ҳам тафтиш қилувчи Бадал Армон ўзлигини ҳам, фожиалар мантиғини ҳам англаб етади. Романда персонажлар умри давомида амал қилган ақидалари, яшаган муҳити бутун даҳшати билан кўрсатилади. Руҳан парчаланган қиёфасиз кимсалар афсонавий эртак қаҳрамонларига қиёсланар экан, ўз-ўзидан қайсиdir маънода баҳс-мунозара оҳангি юзага келади. Кўринишдан хушфеъл, хушмуомала, хушсурат туюлган «амаки»ларнинг қизи тенги «маликалар»ни сарпойчан қўйиб гўзаллигини қарич билан ўлчашию, кўзлари ўйнаб туришлари тили ва нигоҳидан заҳар

томган бадфеъл, бадхулқ, бадковоқ холалар үтказаётган «тадбир»лар (роман, 55-бет) миллий түйғу ва фаросатдан бегона кимсаларнинг пародиясидай туюлади. Носир бу оломон издиҳомида стереотиплар асосида эмас, балки бадий фантазияга эрк бериб, янгича ифодалар орқали ҳаётбахш рух билан йўғиришга интилади. Бақаҳовузлик ёруғ түйғуларга ошно Бадал Армоннинг кўнгли ўзига хос қурғон. Бу ўзига хос ўлка - «Бадалқурғон» мўътадил ва табиий иқлимини сақлаши маҳол. Агар Сардорнинг унга хайриҳоҳ ва ҳамдардлиги, Насимнинг бесас, беминнат далдаси, ўзининг руҳий БАЛАНДлиги бўлмаганида кўнгил уйи куйиб битарди.

Бегам ва бемақсад, бефарқ одамлар маъносиз чеҳралари қиёфасизликдан дарак беради. Уларнинг табиатидаги ёввойи интилишлар, нафс-таъма илинжидаги ялтоқланишлар, ҳатто Насимнинг йўлига поёндоз бўлишдан ҳам тоймайдиган дараҷадаги маънавий тубанликлар китобхонни бефарқ қолдирмайди. Ибод сингари сурбет, ҳийлакор ва найрангбоз тенгкурларининг турланиб-тусланиб турувчи феъл-автори, тафаккурдан бегоналиклари Бадал Армоннинг тасаввурларини улғайтиради. Унда туғилган олам бедодликларига нисбатан нафрат қаҳрамонни эртагу китоблар, кинолар оламидан реал ҳаётга етаклайди. Фақат ўзига дахл этилгандагина вақиллайдиган курбақа, ёхуд қанчалик гўл ва лоқайд бўлиб, охурида мудраб тургувчи, дахл этилмиш ондагина тишлонгич ёхуд тепонгич ҳайвонга дунувчи эшак бу типдаги одам қиёфасидаги маҳлуклардан кескин фарқланмайди. Агар нафс илинжидаги бўлмаганида, одам боласи тасқара бир маҳлук қиёфасида Сайрибоғда ҳар хил қиликлар қилиб жилпангламаган, Эшим иш-шга ұхшаб таъма илинжидаги Ибод билан тил топишмаган бўларди. Бу турфа маҳлукотлар билан эсдалилка суратга тушишга иштиёқманд мижозлар нафақат «зумраша»лар, балки «ойимқиз», «пахлавон» ва «дўстлари» эди.

Шу маънода Т.Рустамнинг тубандаги қаҳрли киноя ва кесатиқлари мутлақо табиий туюлади:

«... суратни қўлга олганлар унда энг ками тўртта эшакни кўришарди. Иккитаси, тайнинки, суратда: бири - икки оёкли, думсиз, иккинчиси – тўрт оёкли, думи билан бирга яна иккита узун қулоги ҳам бор; кўп ҳолда думсизи думлисининг устида. Колган иккита эшак суратда йўқ, лекин уларсиз бу сурат бўлмас эди: бири суратдаги тўрт оёкли, думи ва тағин иккита узун қулоги бор

жониворнинг эгаси; иккинчиси – юқорида тасвирланмиш эшаклар мажлисини суратга туширган ва умуман, бу бүтқани пишириб, сұнг ош деб уни бозорга солған. Энг катта эшак ҳам – шу» (роман, 211-212-бетлар).

Хатто мазкур хунарни тушунмайдиган оми бир одам, ҳеч кимга құшилмай, эшаги билан тиллашибина умр кечираётган Эшим иш-шга ҳам эшак билан суратга тушиш илинжида тұпланған оломоннинг ахволи анча аянчли туюлади: « Одам ҳам худди эшакдай гап. Фақат эшак одамдан эслироқ» (роман, 212-бет) дейди у. Қаёққа етакласанг кетаверадиган, етовдаги махлук бұлған эшакка оломоннинг қиёс қилиниши, унинг гүллик хусусиятидан келиб чиқади. Эшакнинг бу тип авомдан эслироқ эканлиги унинг фойдали меңнат ҳам қила олишидан келиб чиқувлі халқона киноядыр.

Халқ оғзаки ижодида эшак үзининг гүллик хусусияти билан акс этган. «Ит қопмайди, эшак тепмайди деб бўлмас», «Бирор босса, қурбақаям «вак» дейди» каби мақол ва ҳикматларда эса шу жонзорларга хос феъл-атвор, хатти-харакатдан фойдаланиб, одамзотга хос жиҳатларга ишора қилинган. Бадал Армон акаси Ғойиб ва янгаси Ноибага бир тукини-да раво кўрмайдиган Олапар итнинг ҳам беозорликда капалаклардан зинҳор фарқи йўқ. Т.Рустам бу үринда ҳам жониворлар ва одам боласини қиёслаш йўлидан боради. Шу тариқа персонажлар табиати, рухиятининг турфа жилваларига хос янги қирраларни рамзий-ишоравий тарзда кашф этади. Қаҳрамонлар қилмишини танқидий нуқтай назардан баҳолаш, аччиқ истехzo билан кула билиш, камчилик ва нуқсонларни «тепиб» ўтишда тафсилотларга муносаб «тўн кийдириш» Т.Рустамнинг миллий адабиёт анъаналарига таянувчи услугубий ўзига хослиги белгиларидир.

Ўзбек насрининг йирик намояндларидан бири П. Қодиров «Капалаклар ўйини» романини Жеймс Жойснинг онг оқими ва М. Пруст экспрессив услугуга таклидан ёзилған бўш асар деб баҳолайди:

«Капалаклар ўйини» романида Жойсни эслатадиган кино ва масхаралар энг аввало оддий одамларга такаббурона муносабатда кўзга ташланади. Ҳеч кимга зарари тегмайдиган, эшак миниб рўзгор тебратадиган камтар бир инсон Эшим бутун роман давомида «Эшим - эшак» деб камситилади. Романда олифтачилик билан ичib - чекиб юрадиган, бирон фойдали иш қилмайдиган бекорчихўжа

такасалттанглар «Эшим деганимиз бу – эшак демакдир» деган баландпарвоз шеър ҳам түкишади. Муаллиф бу билан ҳам қаноатланмай, Эшим номидан куйидагича умумлашма қиласы: «Эшак ҳам худди одамга үхшайды, факат эшак одамдан эслироқ бўлади.

Инсон зотини эшақдан ҳам паст қўйиб, бу қадар аёвсиз ерга уриш модернизмга берилиб, инсонпарварликдан юз ўгиришга үхшайди»⁵⁵.

Бадиа муаллифи Т.Рустамни «оддий одамлардан юз ўғирган» ва «Ж. Жойснинг нигилизмига, ўринсиз киноя ва масхараларига таклид қилган»ликда айблайди. «Капалаклар ўйини» романида теран инсоний мазмун ва бадиий маънолар акс этмаганлиги, инсоний одоб-ахлоқ қондалари кўпол равишда бузилганлигини айтиб ўтган.

XXI аср бошига келиб ҳалқ ёзувчиси ва олим бир кишининг ёш ёзувчи Т. Рустамнинг илк йирик асарини 19-асрнинг иккинчи ярмида Россиянда пайдо бўлган нигилизм тарафдорига чиқариши, ахлоқий мезон ва тамойилларни буткул инкор этувчи, ҳёт ва адабиётдаги барқарор қонда ва анъаналарни менсимасликда айблашига адабиётшуносликда муайян муносабат билдирилди. Профессор К.Йўлдошев томонидан теран таҳлиллар натижасида келинган тўхтам эмаслиги, кенг тарзда изоҳланмаганлиги, бугунги модерн адабиётининг асосий принципларидан келиб чиқилмаганлиги жиҳатидан П.Қодиров қарашлари танқид қилинди⁵⁶.

Аслида Эшимнинг «эшак» деб аталиши ҳазил тариқасида тақалган лақаб бўлиб, бундан Эшимнинг ўзи ҳам роман давомида бирор ўринда оғринмайди. Мазкур лақабда персонажнинг доим эшак билан ҳамроҳлик хусусияти ҳазилнамо тарзда акс этган бўлиб, буткул инсон зотини масхаралаш оҳангি кузатилмайди. Чамаси, П.Қодировга Эшимнинг ҳеч кимга қўшилмаслиги «камтарлик», эшак миниб юриши «тинчгина рўзгор тебратиш» бўлиб туюлган кўринади. Ваҳоланки, Т.Рустам Эшимни жудаям

⁵⁵ Қодиров П. Манавият, модернизм ва абсурд. //«ЎзАС», 2004 йил 26-март, № 12.

⁵⁶ Йўлдошев К. Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар. Филология масалалари. Илмий тўплам. – Тошкент, 2004. №2-3. – 4-12 б.

жайдари одам деб санамайди. Агар шундай бўлганида бемақсад, бетайин оломонни унинг тилидан фош қилмаган бўларди. Эшак жониворнинг феълини яхши биладиган Эшимнинг қиёфаси ўз ишончлилиги билан ажралиб туриш баробарида персонажнинг нуқтаи назари ҳамдир. Бинобарин, Т.Рустам ёзувчилик одобини яхши билади.

Романда образлар бирорга зарари ёхуд фойдаси тегиши жиҳатидан эмас, балки маънавий бутунлиги жиҳатидан баҳоланганд. Инсоф билан айтганда, Эшим бу мезонга тўла жавоб бера олмайди. Бадиада сўз борадиган шеърга келсак, бирор жойда чоп этилмай, шунчаки ҳазил тариқасида айтилган бу мисралар Шоший аталмиш худбин, манман ва нағмакаш кимсанинг феъли, табиати ва шоирлик сиёғини ошкор этади. Қолаверса, «Капалаклар ўйини» романни хроникали сюжет типидаги асар эмаски, қаҳрамонлар ҳёти изчил ёритилса. Т.Рустам сюжет куриш ва унинг ички унсурларини жойлаштиришда ассоциатив сюжет типидан фойдаланган. Адид «олифта» ва «такасалтанг»лар руҳиятидаги жараёнларга, қалб диалектикасига асосий зътибор қаратган.

«Капалаклар ўйини»да жаҳон адабиётидан ўрганишга интилиш йўқ эмас. Бироқ у шунчаки таклид намунаси эмас. Албатта, муаллиф услубида кучли бўлган ҳажвий йўналиш тұла маромига етмаган жиҳатлар ҳам булиши табиий. Бизнингча, бунинг бош сабаби романга Farb модернизми андозаларидан ёндашиш, хусусан, Ж.Жойс таъсирини излашга бўлган кучли уринишdir. Профессор А.Расулов тұғри таъкидлаганидай, адабиётимиз моҳиятини англашда: «Абсурд, экзистенциализм, постмодернизм асари, назарияси борми, ютоқиб қабул қилиш, ўта маҳлиё бўлиб кетиш тұғри эмас»⁵⁷.

Бинобарин, «Капалаклар ўйини» романини анъанавий ҳажвиётнинг киноя, кесатик, сатира имкониятлари, шунингдек, романбоп тасвирнинг анъанавий тарздаги ҳёти ҳодисаларини замонда сабабий кетма-кетликда жойлаштириш тамойилини инкор этувчи ассоциатив сюжет асосида изоҳлашгина муаллиф услубини тушунишга имкон беради. Кўнгилсиз бир муҳитда тұғилиб ўсган Fойиб ва Бадал (исмларга ҳам аҳамият берсак, эру хотин ўртасида ўзаро меҳр йўқолган, яъни гойиб бўлган – М.П.) ҳёти ҳам, хаёли ҳам-уша муҳит таъсирида улғаяди,

⁵⁷ Расулов А. Тинч оқар дарё. // «ЎзАС», 2004. 9 июл. №27.

ривож топади. (Бадал бемеҳр оиланинг маънавий инқирози эвазига яралган фарзанд маъносини англатса ажаб эмас. – М.П.) Бутун роман давомида унинг тафаккурида кечган мушоҳадалар айнан шу мухит фожиаларининг таъсири. Мантиқан ўтмишда ота-она гуноҳлари бадалига келаётган ўзига хос жазо. Бошқачароқ айтганда, гуноҳларнинг фарзандларга урган нукси-таъсиридан бошқа нарса эмас.

Англашиладики, «Капалаклар ўйини»нинг мураккаб услубини шунчаки мутолаа жараёнидаги воқеалар кетидан қувиб илғаш мушкул. Романдаги ғоялар тизимининг кредитси бирлашган нуқта юқоридаги сингари батафсил ва теран таҳлиллар орқали юзага чиқади. «Капалаклар ўйини»да нафақат моддий табиат, балки кўпроқ инсон маънавий табиати мухофазаси хусусида сўз боради. Ўзаро бемеҳрлик оила фожиасининг бош сабаби эканини юқорида таъкидлаб кўрсатдик. Қолаверса, айнан ўша бемаъно ҳаётни тарк этишга куч топиш, ундан бош олиб чиқиб кетиш бутун роман моҳиятини ташкил этади.

Шубҳасиз, романда баёнчилик, ўринсиз тақрорлар, айрим ҷўзикликлар, натуралистик лавҳалар, ҳатто бир қадар мавхумлик сезилган ўринлар мавжуд. Т.Рустам индивидуал услубини имкон қадар тушунишга интилишгина асарни моҳиятан тўғри англашга йўл очади.

Юқорида келтирилған таҳлиллардан қуйидагича хулосалар чиқарилди:

1. Ҳар бир асарда ёзувчи ўзлиги: ўй-тушунча, ҳистайгулари намоён бўлади. Муаллиф бетакрор истеъододининг табиати, ижодий қиёфасини акс эттирувчи услубий тамойиллари мавжуд булиб, шу асосда асарни ташкил этувчи унсурлар тизими бир-бирига туташади. Бинобарин, чинакам бадиий ҳодиса табиатан бетакрордир.

2. Адабий йұналиш услуби тамойили муайян босқичга (даврга) хос умумлашмалар чиқариш имконини берса-да, индивидуал шаклий-услубий изланишлар: алоҳида олинган асар услуби ва адаб маҳоратини етарлича инкишоф этишни назарда тутмайди.

3. Индивидуал услуб ёрқинлиги миллий адабиёт тажрибаси, ҳалқ ижбиди ва ўтмиш адабиёти анъаналари, миллий рух, урф-одат, тил хусусиятларига эътибор орқали таъминланади. Услубий изланишлар самарасини адаб

истеъдодининг табиати, ҳиссий тафаккур тарзи ва уларни ифодалаш йусини белгилайди. Демак, услугубий индивидуаллик ёзувчининг поэтик фикрлаши ва ҳаётни ифодалаш хусусиятлари мажмудидир. У бадиий асарнинг барча қатламларида (бадиий матннинг тузилиши, риторика, бадиий воқеликни яратиш принциплари-поэтика) намоён бўлади.

4. Бадииятиинг конуниятларидан келиб чиқишигина услугуб табиатини тўғри тушуниш имконини беради. Услубий изланишлар самарасини ижодий, ижтимоий-психологик шароитнинг етилиши ва ёзувчининг маънавий – руҳий оламидаги тебранишлардан, жаҳон адабиёти тажрибаларига ҳамоҳангликдан излаш лозим. Ўзбек модернизми миллат руҳидаги ахлоқий-маърифий қадриятларга яқинлик жиҳатидан ўзига хослик касб этади.

5. Ўзбек насридаги миллий услугуб тадрижий тарзда узлуксиз ривожланган. Бугунги ўзбек романчилигидаги услугубий изланишлар мавжуд тажрибалар заминида туғилиб, шаклланмокда. У давр талаби, янгиланаётган тафаккур, китобхон маънавий-руҳий эҳтиёжи, алоҳида ёзувчининг иқтидори, салоҳияти, изланишдаги фаоллиги, қизиқиши доираси каби кўплаб омилларга боғлиқдир.

6. Тарихий-адабий жараён динамикаси роман жанри семантикасининг кенгайишига имкон берган. Поэтик структураси нисбатан такомиллашган ва воқеликни ифодалаш имконияти бой бўлган роман латифа, эртак, достон ва бошқа жанрларга хос хусусиятларни ўз таркибига сингдира олади.

7. Омон Мухторнинг «Минг бир қиёфа» романи услугуби муаллиф истеъдодининг умумий йўналишидан келиб чиқади. Бадиий идрок қилиш ва ифода тарзига кўра роман учун танланган услугуб унинг насрига хос услугуб тараққиётида ўзига хос ҳалқани ташкил этади. Романда ҳалқ латифа ва эртакларидан ҳалқ эпосидаги афсонавий якка қаҳрамонга хос бир киши табиатида турфа туйғу-хислатларнинг умумлаштирилиши, Гулханий ва Фитрат асарларига ҳамоҳанг серқатлам рамзийлик ва теран фалсафийлик, киноявий ишоралар ҳамда умуминсоний мавзуларнинг қамраб олиниши, ҳалқ идеалини ифодалаш қузатилади. Тасвирий ифода усувлари бадиий мақсад моҳиятини ўзига хос тарзда ёритиш имконини беради.

О.Мухтор ўз фикр-мулоҳазаларини эртак мазмуни, латифалар мантиғидаги ҳалқчилликдан фойдаланиб реал қаҳрамонлар шахсияти, руҳий олами ва интилишлари моҳияти билан узвий тарзда туташтира олади.

8. Т.Рустамнинг «Капалаклар ўйини» романи воқеликка муносабат нуқтаи назаридан ўзбек анъанавий романларига яқин туради. Асарда эртак, достон жанрларига хос маҳсус анъанавий бошлама (зачин)дан ижодий фойдаланилган. Бундан ташқари айрим сўз ва иборалар аллегорик маънода кўлланилган. Анъанавий фольклор мотивлари ва реал ҳаёт тафаккур ҳамда тахайюлда қиёсланганд. Муаллиф инсоний қиёфасизлик қаршисида ёлғиз ва бетадбир қолиб, адашган одамнинг аянчли қисмати ифодасида контраст усулдан фойдаланади. Романда баҳс-мунозара ва ҳатто пародия оҳанги юзага келган. Т.Рустам жамият маънавий-ахлоқий қиёфаси, инсон зотига ёт бўлган иллатларни куйиб-куйиниб, қаҳрланиб-орланиб тасвирлайди. Унинг ўткир ҳажви пиchinг, киноя, сатираси эса бирмунча зардали, залворли, аччиқ ва ғазабнок кесатик тусини олади. Натижада персонажлар табиати, руҳиятининг турфа жилваларига хос янти кирралар рамзий-ишоравий тарзда кашф этилади. Истехзоли-киноявий услугуб юзага чиқади. Муаллиф услугубида кучли бўлган ҳажвий йўналишнинг айрим маромига етмаган жиҳатлари ҳам мавжуд. Романда баёнчиликка берилиш, ўринсиз такрорлар, айрим натуралистик лавҳалар, бир қадар мавхумлик сезилувчи ўринлар ҳам учрайди.

Демак, бугунги ўзбек романни ўзига хослигини таъминлаш, ундаги шарқона руҳни кучайтириш, фалсафий фикр салмоги ва таъсирчанликни ошириш, ифода жилосини янгилашда миллий-адабий анъаналар билан бир қаторда адилларнинг тинимсиз изланишлари, янги шаклий услугубий тамойилларга мурожаат, гарб ва шарқ адабиётининг муайян синтезлашувидан юзага келувчи услугуб салмоқли ўрин тутади.

РОМАН ПОЭТИКАСИДАГИ ИЛОХИЙ-МИФОЛОГИК ҚАТЛАМНИНГ БАДИЙ ФУНКЦИЯСИ

Услубий изланишларда мифопоэтик тафаккур излари

Хозирги ўзбек адабиёти анъанавий илдизлари билан чамбарчас алоқада эканлиги бугунги романларимиз қатларига назар ташлаш орқали ҳам ойдинлашади. Аждодларимиз самовий тасаввурлари тұғрисидаги мифологик қарашлари муайян дара жада үрганилган⁵⁸. Уларда мифопоэтик тафаккур ва оламнинг тузилиши ҳақидаги тасаввурларга алоҳида эътибор қаратилған, аждодларимизнинг эътиқодий тасаввурлари моҳиятини изохлашда муҳим характер касб этишини таъкидлашган. Фольклоршунос олим М.Жўраев космогоник мифлар асосида юзага келған самовий афсоналар сюжетининг тарихий асослари ва мотивлар тизимини синчилаб үрганар экан, уларнинг матнига асос бўлған бирламчи мифологик тасаввурларнингrudiment (қолдиқ – М.П.) ҳолда сақланиб қолған талай унсурларини аниқлаш, тасниф килишга муваффақ бўлған⁵⁹.

Олимнинг таъкидлашича, самовий афсоналар қадимий эътиқодлар ва мифологик тасаввурлар асосида юзага келған оғзаки ҳикоялар бўлиб, этиологик мифларнинг талқинларини бадиий тафаккур қонуниятлари воситасида баён қиласиди⁶⁰. Бадиий-эстетик моҳият касб этган вербал шаклдаги самовий афсоналар ўзига хос шаклланиш ҳамда такомиллашиб босқичини ўтаган. Самовий асотирлар ва мифологик қарашлар асосида юзага келған эътиқодий

⁵⁸ Крейнович Е.А. Очерк космогонических представлений гиляков. Сахалин. // Этнография, 1929. №1; Кариновская Л.Э. Представления алтайцев о вселенной. // Советская этнография. 1935 №4-5; Анисимов Л.Ф. Космологические представления народов Севера.

⁵⁹ Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида «сехрли» рақамлар. – Тошкент, 1991. –106-126 б.; Ўша муаллиф. Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир// Адабий мерос. 1989, №2, 65-69-бетлар; Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995; Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001.

⁶⁰ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995. – 9 б.

ишончлар бугунги кунда нафақат халқ анъанавий маросим, расм-руслари, балки унинг тафаккур тарзида ҳам сақланиб қолган. Хусусан, роман поэтикаси ва услубида кузатилади.

«Халқимиз ер ости оламига гўр, қудук, ёриқ-тешик ёки ғор орқали ўтиш мумкин деб ўйлаган»,⁶¹ ёзади М.Жўраев. Халқ ишонч-эътиқодларига кўра Осмон- малоикларнинг макони, ер ости-уликлар мулки. Бу қадимий мифологик тасаввурлар асосидаги мотивдан ҳозирги ўзбек романларида ҳам фойдаланилганлигини кузатиш мумкин. О.Мухторнинг «Афлотун» романидан келтирилган айрим парчаларни кузатиш фикримиз тасдиғига хизмат қиласи:

«Ниҳоят...

кудуқ бошига

етиб келишиди.

Бир тўп киши энгашиб, кудук ичига қарашиди.

Усмон ҳам қаради.

Баъзан кудуклар ичиди ой бўлади, деб эшитган эди.

Бу кудукнинг ҳам тубида нимадир ялтиради!

Бирок одамларга ой эмас, сув керак эди!

Пастга чеълак туширишиди. Чеълак тараклаб қуруқ чиқди.

Яна туширишиди. Яна, қуруқ!

Паришонланиб, одам тушириб қуришга қарор килишиди» (12-б).

Шундан кейин белидан арқон боғлаб қудукка туширилган биринчи одамнинг боши кесилган, иккинчиси қилич билан чавакланган, учинчиси кўксисда қўроғшин билан ўлик ҳолда тортиб олишади. Кудукка тушишга хеч кимнинг юраги дов бермаган бир пайтда Усмон қудукка тушиш истагини билдиради:

— Мен тушаман, — деди Усмон, — Аммо мени оёғим билан эмас, бошим билан туширинглар!

— Нега бош билан?! — сўрашиди одамлар.

— Бошим билан шўнғимоқчиман! — деди Усмон ҳазиллашиб. Кейин тушунтирди.- Бош билан тушмаса, оёқ остини кўриб бўлмайди. Мен бошни ишлатмоқчиман!» (12-бет).

Кузатилган парчалар баён услуби ва қисман шакли жиҳатидан халқ оғзаки ижодидаги афсона ва эртакларга анча

⁶¹ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995. –

яқин туради. Биз аҳамият қаратаётган жиҳат қоп-коронғи кудук тагида ёруғлик манбай бўлган Ойнинг ялтираб кўриниши мотивидир. Ойнинг белгилари, ранги ва материали романда «кумуш ранг», «кумуш баркаш» деб берилади. Бу жиҳатдан ҳам О.Мухтор тасвирида туркий халқларнинг қадимги қарашларига ҳамоҳанглик мавжуд. Зулмат қаърида ёруғликнинг пайдо бўлиши эзгулик тантанасига бўлган ишончни ифода этади. Зеро, Усмоннинг кудукқа тушишдан кўзлаган мақсади одамларга ҳаёт манбай рамзи бўлган «сув» олиб чиқиши. Эзгулик ғалабасига бўлган ана шу ишончдан куч олган персонаж «қудук» – кўнгил тубига шўнғииди. Анъанавий мотивга зид тарзда Усмоннинг кудукқа бош билан шўнғиши носир услубига хос рамзийликни кучайтирувчи ифода бўлиб, тафаккур билан иш тутмоқчи эканлигини англатади. Мазкур кудукнинг кўзни тиндирар даражада чукурлиги, деворларидан қадрдон товушлар чиқиб, акс-садо беришлари бир қарашда афсоналарга хос файритабийликни билдираётгандай туюлади. Аслида эса персонажнинг қалб тубига теран назар ташлаб, ички оламига қулоқ солаётганинги англатади. О.Мухтор ўткинчи дунёда дарёю денгизларни қуритган, заминни хароб ҳолга келтиргани боис ташналиқ азобини чекишга маҳкум одамларга ўз-ўзини ҳалок қилган оломон деб қарамокда. Айни бир оннинг ўзида гўёки яланг сахрода Усмон бир вужудда икки кишига айланади. Улардан бири кудукнинг тепасида, иккинчиси эса кудук ичида. Ана ўша ёлғизлик ҳолатидан ўз-ўзини қисмат исканжасидаги ташна оломоннинг бири, деб тафтиш этиш орқали муаллиф етакчи фикрни илгари суради. Агар китобхон ана шу ҳолатни туйсагина роман услубини теранроқ идрок эта билади, унинг моҳияти ойдинлашади. Ер устию ер остидаги Усмон руҳининг саёхати Оллоҳ билан юзма-юз туриб, қисмат етовидаги яхши ва ёмон амалларига банда сифатида жавоб излаш тарзида кечади.

О. Мухтор «Афлотун»да маънавий-ахлоқий тубанликларнинг тубсиз ҷоҳидан асраниш мушкултлари, беозор ва мискин кишининг мўминлик йўли ҳакида сўзлайди. Унинг қаҳрамони таги тешик туюлган дунёнинг бемаъни жиҳатларини кўриб изтироб чекади. Минг йиллик тарихни чок-чокидан сўкиб юборган XX аср фожиалари моҳиятидан огоҳ этишга уринади. Донишманд аждодлар руҳсорига интиқлик Усмонни тубсиз ҷоҳ қаъридан

юксакликка күтарилишга ундаиди. У үз одамийлик қиёфасини сақлаб қолиш учун барча машаққатларга бардош бериш, интилиб-курашиб яшаш лозимлигини англаб етади.

Усмон умр бўйи согинган Рухсора, яъни руҳсорига интизор бўлган Санам «Афлотун»да моддийлаштириб тасвирланади. Усмонга қудук деворларидан хазин қироат товуши эшишилади. Адиб тахайюли ва бутун роман аслида ана шухазин оҳанг асосига курилган. Бу оҳанг қаҳрамонга ёшлик хотираларини эслатади. Ота етаклаб борган давраларда бот-бот номи тилга олинган кўнглига яқин, азиз инсонларни хотирлайди:

«Шоҳлар (Исмоил Сомоний),
авлиёлар (Баҳоуддин Нақшбанд),
меъморлар (Уста Ширин),
санъаткорлар (Домла Халил),
қўғирчоқ ясаган оддий кампир-
Ҳамро бибигача!

Шу сафда:

Кўнгли ёруғ, кузлари ёруғ,
ҳаммани ўзидек хайриҳоҳ деб ўйлаган-
Соддадил Файзула Ҳужа;
ҳар нарсага МЕЗОН билан қараган,
бу кунни тушунган ва эртанги кунни БАШОРАТ қила олган –
Рауф (бизнинг Суркот)

Кўп ўтмай, яна олдинги сафар ойдек куринган, қудук тубида ялтираб ётган – каттакон мис лаганга унинг кўзи тушди.

У овози дўриллаб:

– Ассалому алайкум, қадрдонлар! – демокчи эди, лекин «ассалому алайкум» деб ғўлдираганича, тўхтаб қолди»⁶².

О. Мухтор Ойнинг халқда мис баркашга ўхшатилиши анъанасига эргашиб, қудук тагидаги ялтираб ётган нарсани моддийлаштириб тасвирлайди. Бу мис лаган уй-рўзгор буюми маъносида олиб қаралганда ҳам, меҳмонлар олдига азиз егуликлар кўйиладиган жихати намоён бўлади. Унинг шақли думалок эканлиги, ранги ялтираши ойни эслатади. Энг муҳими эса мис

⁶² О.Мухтор. Афлотун. – Тошкент: Матнавият, 1998. – 79 б.
(Келтирилган парчалар шу манбадан олиниб, кавс ичида романнинг сахифаси кўрсатилган).

лаган атрофида күнгилга яқин кишилар давра куриб ўтиришади, дилдан сұхбатлашишади. Мазкур сұхбат Усмоннинг онгида кечиши, үз ақидасига асосланиши, хаёлий жараёнларни акс эттиришига ажамият қаратиш зарур. О. Мухтор бадий тафаккүри маҳсули бўлган қудук ва Ой бевосита миф билан боғлиқдир. Чунки тасвирдаги конкрет нарсаларнинг бажарадиган функцияси реаллик касб этмайдигина эмас, қадимги инсоннинг самовий тушунчаларига асосланади. Усмон овозининг «дўриллаб», «ғўриллаб» чиқиши И smoil Сомонийдан Рауф (Абдурауф Фитрат. – М.П) гача бўлган эл-юрт ва миллат қайғусида яшаган аждодлардан анча узоклашгани «қадрдон» эмаслигига ишорадир.

Демак, роман қаҳрамони ўтмиш аждодлар ва бугунги авлодларни ўзаро таққосламоқда. Бу ўринда мифнинг яшаш шакли ва мазмунидаги характер жиҳатидан соф асотирлик хусусияти сақланмайди. Унинг бадий тафаккурдаги қолдикларигина роман жанрига сингиб ўтиши содир бўлади. Мазкур жиҳат бугунги ўзбек романлари тараққиёти инсониятнинг турли босқичдаги тушунча ва ақидалари билан узвий тарзда туташиш орқали ҳам таъминланаётганлигини қўрсатади. Шубҳасиз, ўзбек романининг мураккаб табиати услубий изланишлар моҳиятини англаш орқали ойдинлашади.

О. Мухтор тасвиридаги «дастурхон» – инсоннинг билимлари. Дастурхоннинг «қуроқ»(улаб-кураб тикилган. – М.П)лиги, яхлит газмолдан қилинмаганлиги (91-бет) эса бу билимлар бугунги кунда «бўлтак-сўлтак» тарзда ўзлаштирилганлигига ишорадир. О. Мухторнинг бадий талқинича, дунёмиз қадимги даврлардан бўён унчалик катта ўзгаришларга юз тутмаган. Айниқса:

«Инсон кам ўзгарди, дейиш мумкин!
БАХТГА ТАШНАЛИК. ЭЗГУЛИК билан ЁВУЗЛИК...» (91-бет)

Бутун-бутун авлодлар Туркистон қайғуси, ҳасрати, армон ва изтироблари билан яшашига маҳкум қилинган XX аср фожиалари маълум маънода бир ипга тизилади. Миф мазмунига ишора қилишдан кўзланган мақсад ҳам аслида ҳаётда инсоннинг ўз қиёфасини сақлаб қолмоқ учун интилиб, курашиб яшави зарур эканлигини ўқтиришдан иборат. Ўз-ўзидан норозилик сезган қаҳрамонлар «Дунё мұхаббатдан бошқа нарсага ярамас экан!» деган қарорга келишади. (59- бет)

Ўтган аср тұфонларида сурилиб-сирғалиб «сувсиз чукурлик»ка тушиб қолган Усмон (47-бет) ўша халқ ғам-

ташвишлари билан яшайди. Унинг руҳи «ОЛИЙ БИР МАҚОМ» (46- бет) касб этади. Шу боисдан ҳам Усмон авлодлари етиша олмаган олисдаги нур жилvasи - гулдек САНАМ рухсорига эришади. Бошқачароқ айтганда, жаҳолатни маърифат билан маҳв этади:

«Мис лаган ёнида барваста, кўзлари катта-катта кишилар эмас, Райхон пари дегандек эгнида ҳарир оқ кўйлак, бошига ҳам ҳарир оқ рўмол ташлаган қизми, келинчакми?! – утирар эди!..

Киз унга қўлида пайдо бўлган пиёлада чой узатди». (79-80-бетлар).

«Оқ ҳарир кўйлак», «оқ ҳарир рўмол»га аҳамият қаратсан, бошдан-оёқ оқликка бурканган санам устидаги ҳарир (юпқа ва нозик) мато кўчма маънода тозалик ва мусаффоликни англатади. О.Мухтор бадиий тафаккурнинг энг қадимий воситаси бўлган ранг билан боғлиқ рамзларга аҳамият қаратиб, поэтик мушоҳаданинг бадиий-эстетик қимматини оширишга эришади. Зеро оқ ранг азал-азалдан эзгулик, ёруғлик, фаровонлик рамзи саналган. «Ранг билан боғлиқ рамзлар ҳалқнинг кўп асрлик тарихида у ёки бу ранг ҳақида юзага келган зътиқодий, космогоник тасаввурларига асосланади»⁶³, деб ёзади ёш олима Н.С.Жуматова.

Демак, О. Мухтор барқарор рамзлар қўллаш орқали ҳам воқеа-ходисалар моҳиятини ифодалашга эришган. Бундай усул адабиётимиз учун ниҳоятда характерли бўлиш баробарида, айни уринда миф мазмунига асосланилгани учун ниҳоятда мос тушган. Усмоннинг эзгулик рухсорига етиб, унинг қўлидан чой олиши, сув илинжидаги ташна қалбнинг қонишига ишонч туғдирувчи ишорадир. Кудуқнинг тагида мис лаган атрофида утирган одамлар ҳам, киз ҳам Усмонга сув йўлини очиш учун Рауфни ёки мўъжаз бир сандиқни излаш кераклигини айтишади. Ҳажми қалинроқ китобдек келадиган бу сандиқ шунчаки уй-рўзгор буюми эмас. Бироқ унда сакланаётган бисот роман моҳиятини англашда муҳим аҳамият касб этади. Сандиқ – кўнгил, ундаги бисот тарихий хотира эканлиги англашилса, Усмоннинг ҳам, ҳалқнинг ҳам келажаги айнан шу сандиқка боғликлигидан қўзланган маъно ойдинлашади.

Тарихимиз саҳифаларидан номларини шўролар учирешга интилган Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев каби ўнлаб сиймолар, аслида миллий онг, миллий гурур туйғуси кучли,

⁶³ Жуматова Н.С. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар. Филол. фанл. номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 2000. –12 б.

тобеликка қарши исёнкор шахслар эди. Ўзбек халқи бундай аждодларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб түрида сақлади. Президентимиз И.А.Каримов тұғри таъкидлаганидай, «Биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам ирода, иймон- әтиқод, миллий ғуур түйгуси, буюк аждодларимиздан мерос қолган маънавий бисотта эга бўлишни талаб қиласди»⁶⁴.

«Усмон ўрнидан туриб,
кудуқнинг бир четида очилган қопқадан
инدامай ичкарига йўналди». (80- бет).

Ер ости оламига кудук орқали ўтиб, аждодлар руҳи билан юзлашган, уларнинг кўрсатмаси бўйича қудук четидаги қопқадан ичкари кириб «дарёдек кенг кучадан чиқиб қолган Усмон саргузаштлари мифологик ишонч-әтиқодлар асосида баён қилинган. Улуғвор тарихимиз ва буюк аждодларимизга муносиб бўлишга даъват этилган. Унинг сандиқни топиши ва сув йўлининг очилиши роман оптимистик ечимини таъминлайди.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романидаги⁶⁵ ҳам самовий афсоналарга мурожаат қилинади. Носир романда илгари сурган ғояни нурлантириш, асар мазмунини бирмунча кенгайтиришда халқ қарашларидан фойдаланади. Афсонага хос киритма романда Қадрия тилидан берилади:

« -- Оламнинг чархи қачон айланишдан тўхташини айтайми?-
мугомбirona кўз қисиб сўради Қадрия.

- Айт.
- Бўрилар кўш байталга етганида!
- Бўри?.. Қайси кўш байтал?..
- Фалакнинг гардиши бор-ку, ўша айлана харакатга тушган қадим-қадим замонда бир жуфт байтал кўшилган чоққина арава Кичик айик бекатидан йўлга тушган. Худди шу пайт Катта Айик қўнағасидан баҳайбат чана судраб чиққан етти оғайнини бўри ис олиб, гижинглаган кўш байтал изига тушган. Неча замон ўтибдики, қўш байтал қочишидан, етти оғайнини бўри қувишдан тўхтамайди. Фалакнинг чархи айланишдан тўхтасагина оч бўрилар уловни қувиб етади!..

⁶⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёsat, мағкура. – Тошкент: Ўзбекистон, 1- жилд, 1996. –362 б.

⁶⁵ Хуршид Дўстмуҳаммад. Бозор. – Тошкент: Шарқ НМК Бош таҳририяти, 2000. (Кўчирмалар шу нашрдан олиниб, қавс ичида романнинг саҳифаси кўрсатилди. М.П.)

- Кейин-чи?
- Кейин... ерга емиш излаб тушади-да, одамларнинг ичига кириб олади...
- Одамлар бўрига айланади...» (149- бет)

Келтирилган парчада Етти қароқчи (Етаган, Катта айик номлари билан аталувчи ва энг ёруғ етти юлдузи билан машхур юлдузлар тупи,- дейди уларни М. Жўраев) юлдузлари ҳақидаги қадимий эътиқодлар акс этган. Етти қароқчи ҳақидаги самовий қарашлар келиб чиқиши ҳақида тұхталган фольклоршунос олим М.Жўраев ёзади:

«Ўрта Осиё туркий халқлари Етаган юлдузларини туни билан бедор бўлишини ўгрилар ҳаётига ўхшатиб, уларнинг ҳаётини ердаги қароқчилар турмуш тарзига мос равишда тасвирлашта ҳаракат қылганлар»⁶⁶. Эсхатологик характердаги (оламнинг интиҳоси билан боғлиқ. М.П.) мифлар ҳақидаги С. Каскабасовнинг қозоқ мифологик матнлари талқинига⁶⁷ таянган М.Жўраев Етти қароқчи юлдузларининг ҳаракатини изоҳловчи қарашлар аксарият туркий халқлар фольклорида мавжуд эканлигини қайд этади. Жумладан, у шундай деб ёзади:

«Катта Айик юлдузлари мусофиirlарни кувиб юрган етти бўри эмиш, бўрилар мусофиirlарни тутиб олган куни қиёмат қойим бўлармиш. Яна бир афсонада бу юлдуз қиёфасида намоён бўлувчи етти қароқчи Темир қозик юлдузига боғлаб қўйилган отларни ўғирлашса, охирзамон бўлади дейилади»⁶⁸.

Умумтуркий мифологик тасаввурлар замирида юзага келган эсхатологик мотивга асосланувчи афсоналардан бирини фольклоршунос олим Х.Т.Зарифов ҳам ёзib олган:

«Оқбузот ва Кўкбузот» Етти қароқчининг яқинидаги юлдузлардир. Бу икки от Темир қозикка боғлаб қўйилгани учун унинг атрофида айланиб юришади. Етти қароқчи эса ана шу отларни ўғирлаш учун пайт пойлаб айланиб юришармиш. Қароқчилар кечаси билан мижжа қоқмай отларни ўғирлаш

⁶⁶ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995. – 29 б.

⁶⁷ Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. –Алма-Ата, 1990.

⁶⁸ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. Тошкент, «Фан»,1995.

режасини тузиб чиқишар, аммо ҳар сафар тонг отиши туфайли уларнинг қабих нияти чиппакка чиқаркан. Етти қароқчи бу отларни тутиб олган куни қиёмат-қойим бўлиб, осмон ўпирилиб кетармиш. Аммо қароқчилар Оқбузот билан Кўкбузотни сирам қувиб етишолмас экан»⁶⁹.

Умуман, «Оқбузот билан Кўкбузот» ҳақидаги қадимги турк мифларининг тарихий асослари кўхна эътиқодлар билан боғлиқ эканлиги фольклоршуносликда кенг ўрганилган⁷⁰. Бироқ унинг «Бозор» романига муайян даражада ўзгартирилиб, қайта ишланиб кучирилиши адабиётшунослар диққатини жалб этмаган. Х.Дустмуҳаммаднинг мазкур киритмадан кузлаган мақсади роман қаҳрамонларидан бири Қадрияning «муғомбирона кўз қисиши» маъносини тушуниш орқали ойдинлашади. Қизнинг мазкур «қув»лиги замирида Фозилбекка шунчаки эркаланишдан ташқари, бугунги даврга теран ишора ҳам мужассам. Фикримиз тасдиғи учун яна роман матнига мурожаат қиласиз: «Фозилбекнинг назарида ёнида оппоқ либосга ўралган, ҳар нарсадан хабардор фаришта бораётгандек туюлди. У билан истаган мавзуда суҳбатлашиш мумкин...

— Ўзингиз айтган ривоятдаги... бўрилар отларни қувиб етиш фурсати келмадими, ишқилиб?

Қадрия жиддий эди.

— Ривоят эмас. Дунёнинг барҳам топишидан дарак берувчи белги, ишора у. Бу дунёда белгисиз ҳеч бир нарса йўқ». (178-бет)

«Бозор» романида «ривоят» деб берилаётган эсхатологик мифда тарихий воқелик ифодаланмаган. Эътиқодий қарашларни фантастик либосда бадиий ифода этган ва муболагага йўғрилган, афсонавий тусдаги бу парча ўзининг тарихий асослари жиҳатидангина қадимги турк мифларига бориб тақалади. Бизнингча, айни кўринишда у муайян шаклланиш ва такомиллашиш босқичини ўтаган. Унга афсона деб қарашни мақсадга мувофиқ деб билдик.

⁶⁹ Ходи Зариф. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари буйича текширишлар. (Пўлқан шоир). -Тошкент, 1976. -80 б.

⁷⁰ Бухакда тўликрок маълумот олиш учун қаранг: Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995.

Дарҳақиқат, афсонада «оч бўрилар кўш байтални қувиб етса», яъни ёвузлик эзгуликни маҳв этса, қиёмат-койим осмон ўпирлиб кетишига очик-ошкора ишора қилинган. Х.Дустмуҳаммад «Бозор» романида, олам интиҳо топмаслиги учун заминни эзгу амаллару маърифат нури билан зийнатлаш керак, бунинг учун эса инсон гуноҳларидан покланишга улгурмоғи лозим, абадий борлиқ қархисида инсоннинг умри қатрадир, каби фикрларни таъкидлаш учун афсонага мурожаат килган. Тавбанинг нафаси келиб турган мазкур эпизод роман драматизми ва сюжет динамикасини кучайтириш, мазмунни теранлаштиришга хизмат қиласди.

Куринаники, ўзбек романнавислари одамга бўлган муносабатда унинг инсоний моҳиятига қараб ҳукм чиқаришга, идрок этишга уринмокдалар. Реал ҳаётий воқеалар тасвири билан турли-туман ривоят ва афсоналарнинг ўзаро чатишиб кетиши, тахайюлга эрк берилиши жиҳатидан бундай изланишлар Ч.Айтматов ва Маркес услугига яқин туради. Муаллифлар ҳикоя қилиш самимиятини таъминлашда ўтмиш манзаралари ва ҳалқ донишмандлиги пардасига ўралган реал воқелик лавҳаларидаги ўзига хос услуг романинг ишончлилик даражасини оширади. XX аср жаҳон адабиёти илғор тажрибаларининг миллий заминга таяниб, илоҳий мифологик киритмаларни роман концепциясига сингдириш орқали ўзлаштирилиши ўзбек романни поэтик имкониятлари доирасининг янада кенгаяётганлигини курсатади. Анъанавий жиҳатдан фольклор ва мумтоз адабиёт имкониятларидан узилмаган ҳолда жаҳон адабиёти илғор тажрибаларига ҳамқадам бўлиш ўзбек романчилигидаги услубий изланишларнинг мустаҳкам негизлар асосида бойиб бораётганлигини курсатади.

Илохий тушунчаларнинг роман концепциясида бадий зврилиш жараёнлари

Бадий ижоднинг муҳим назарий масалаларидан бири асар композициясидир. Академик М.Құшжонов композицияни шундай таърифлайди: «Композиция асарда ижодкор дикқат марказининг яққоллиги, бадий ғоянинг аниқлiği, шунга нисбатан асардаги катта ва кичик қисмлар ҳамда образларнинг жой-жойига қўйилиши ва уларнинг тасвир меъёри ва мақсадга мувофиқлигидир»⁷¹.

Қадим замонлардан бери «Ҳар бир нарсанинг ҳажми унинг моҳияти билан белгиланади»⁷². Асар воқеалари мантиқий жиҳатдан узвий боғлансагина яхлит силсилани ташкил этади. Асарнинг барча қисмлари ягона ва аниқ нукта (фокус – М.П.)га марказлаштириб муносиб равишда жойлаштирилса мақсад равшанлашади. Зоро, тасвирланаётган воқеалар динамикаси, санъаткорнинг улар магзини чақиши билан белгиланади.

Ҳозирги ўзбек романларини кузатар эканмиз, унда жанр имкониятларининг анча кенгайғанлиги намоён бўлади. Бу ҳол биринчи навбатда истиқлол даври берган имконлар туфайли тургун ақидалардан қутулишга интилиш кучайгани, муҳит билан алоқаси узилган шахс тақдирига эътибор ортгани, жанрнинг ички ва ташқи воситалари аро уйғунлик ҳамда мувофиқлик (гармония – М.П.)ни сақлаган ҳолда воқеа-ҳодисаларни эстетик якунлашни эмас, унинг ҳаётйлигини муҳим деб санаш кучайгани билан белгиланади.

Бугунги роман турли жанрларда ўз табиатига мос келадиган жиҳатларни синтез қилиш орқали ҳаётй материални ўзлаштириш ва тасвир, талқин имкониятларини кенгайтириш орқали ҳам ривож топмоқда. Бинобарин, муайян асар ёхуд ёзувчи услуби ҳақида сўз кетар экан, унинг роман ички қурилишини уюштириши масаласига индивидуал ёндашиш зарур. Шу маънода Х.Дустмуҳаммаддининг «Бозор» романида бугунги кун одамларининг хатти-харакати ва кўнглига нигоҳ ташлаш, нафс домида қолиб, бефарқ ҳамда лоқайд тарзда ҳаёт кечираётган одамлар ҳақида ҳам сўз боради. Бир қарашда далли-девона майлларга берилгандек туюлган Фозилбек «бозор» – дунёни тафтиш этади. Одамлар табиатидаги айниш ва

⁷¹ Құшжонов М. Асар композицияси. Адабиёт назарияси. Икки томлик, I-том. – Тошкент: Фан, 1978. – 265 б.

⁷² Аристотель. Поэтика. –М.: 1961. – 63 ст.

тубанлашиш ўзаро меҳр-шафқат танқислиги, маърифат-маънавият унтулиши боис келиб чиққани етарлича англаб етилмаганлиги фожиаси ва ундан келиб чиқадиган маъно Х.Дустмуҳаммаднинг дикқат марказида туради. Унинг мақсади одамлар онгидаги рўй берган силжишлар, руҳий ўзгаришлар, эврилишларни кўрсатишдан иборат. Романда шахснинг миллий ўзлигини англаш жараёни поэтик тарзда ифодаланган.

«Бозор» романида Оллоҳнинг Фозилбек аталмиш бандаси фикран хаёл оқимида, жисман эса оломон издиҳомида ҳаракат қиласи. Узок йиллар эркинлиги тусилиб, одамлари пароканда этилган абгор дунё, эл-улус ахвол-руҳияси ҳакида қайгуради. Ҳаёт оқимини ўзгача идрок этиб, оғрикли туйғуларга ошно бўлган Фозилбек бир пайтлар онаизор бағрида туйган илоҳий фарогат лаҳзаларига интиқ, лутфу-карам, меҳр-мурувват соғиниб яшайди. Унинг бесарҳад ёлғизлик саҳросида пайдо бўлган Қадрия юзларидаги нурафшон тиниклик, қалбидаги нур, муносабатларидаги меҳрга йўғрилган самимият, маъюс қўзларидаги мұхаббатга ташналиқ, нигоҳларидаги тароват, сийратидаги маърифат бозор касофатларидан заха тегмаганлиги жиҳатидан кўнглига муносиб.

Фозилбек қалбida ўз даврида замон сиёсатига бўйин эгмаган Қадимбек карvon, Валийбек мўйнафуруш сингари фикри тиник, мулоҳазакор иймон-эътиқодли боболарига яқинлик бор. Шунингдек, умри бозорда ўтиб, бозор-дунёни эпақага келтира олмай, чорасиз қолган, ҳасратли ҳаёт кўнглига татимаган, йиллар буйи қиёфаси ўзгармаган оламга алам-изтироб билан боккан отаси Қосимбек ҳам тез-тез мулоҳаза-муроқабага берилади. У нафақат бозордан, бозорнинг устидан, балки ўз-ўзидан ҳам кула олади. Умр интихосида Қосимбек ҳам меҳр соғиниб, оталик бурчини адо этиб, кўнглига тасалли топади.

Инсон ўзликни йўқотмаслиги учун ёруғ оламнинг ҳикматларини яралмиш вужуд сифатида зарра янглиғ англашга интилмоғи керак. Бунинг учун нафақат ўзинг, балки ўзгалар ҳакида ҳам тайинли мулоҳаза юргизиш, доноларча бўлмаса ҳам, ҳарқалай, маъноли, мазмунли, мақсадли яшаш лозим. Инсон зоти гуноҳларидан покланиб тавба, тазарру сарҳадларига интилиб яшashi керак. Фақат нафс комида ва жон ташвишида яшаш эса жондорга хос хусусият – ожизликдир. Атрофга тафаккур кўзи билан бοқайлик, жаҳолатни маърифат билан енгайлик, деган фикрларни илгари суради Х.Дустмуҳаммад.

Дунёнинг ўнгланиши учун одамларнинг айни замондаги ақл-идрок тараққиёти ожизлик қилиб келаётгандек. Банданинг ожизлиги эса ирода сустлиги, мұхабbat тақчиллигига бориб тақалади, деган хulosалар чикаради. Миллат тийнатидаги иймон, зытиқод, инсоф, диёнат унтулишига нафс илинжидағи әврилишлар сабаб қилиб күрсатилади. Одамлар маънавияти ўсиб, яхши амаллар күпайса, унинг шарофати албатта, ҳаётда қўринади. Бу фикрлар «Бозор» романида Фозилбек, Қадрия, Солих қори, Зар бобо, Эгам бобо, Ғуломжон, Бахтишга үхшаган бир коинотда ҳаёт кечираётган, келажакдан умидвор персонажлар тақдири орқали кўрсатилади.

Демак, X.Дўстмуҳаммад ўзи танлаган ҳаёт материали ва бозор одамлари мұхити тасвиридан тұғри ва зарур хulosалар чиқара олган. Шахслар руҳиятини жонли лавҳаларда кўрсатган. Вөкеа ва фактларни шунчаки ташвиқ қилишга йўналтирган. Роман гояси барча қисмларининг ягона маънони ифодалашга бўйсундирилгани, фикр аниқлиги композицион мукаммалликни таъминлаган. Бу фикр тасдигини адабиётшунослигимизда нисбатан кам ўрганилган, илоҳий мазмундаги киритма (қистирма эпизод.—М.П.) лар мисолида кузатиш мумкин.

«Одам ато... уни туфроқдин яратиб, «Бўл!» деди. Шул замон ул жонли одамга айланди... Фозилбекда не гуноҳ?! Орадан икки юз йил ўтди, Одам икки юз йил йиглади... «Икки юз йил эмиш,-мийифида қулди Фозилбек, – хозиргача йиглайдио!... Йигламаган жон борми?.. Турқи совуқ тимсоҳ ҳам йиглайди... Одам ҳам йиглаб утади дунёдан, қиёматгача йиглайди, бир кун кулиш илинжида ҳафталааб, Ойлаб йиглайди»... Хуллас, Одам Ҳовванинг дийдорига етишиш орзуисида икки юз йил йиглади, йиглай-йиглай дийдорига етди. Ҳовва ундан юклиғ бўлди, сўнг... сўнгра Одамнинг уруғи кирқ минг бандга етди». (48- бет)

X. Дўстмуҳаммад дикқат қаратаетган илк одамнинг пайдо бўлиши илоҳий қудрат билан боғлиқ эканлиги «Куръони Карим» оятлари билан чамбарчас боғлиқ: «(У) Еру осмонларни пайдо қилувчиидир. Бирор ишни хукм қилса, унга фақатгина «Бўл» дейди холос. Бас, у иш бўлади»⁷³ (2.116) «Эсланг. Парвардигоримиз

⁷³ Куръони Карим. Узбекча изохли таржима. Таржима ва изохлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент, 1992. (Мисоллар шу нашрдан олиниб, суро ва оят рақамлари қавс ичидаги кўрсатилди.)

фаришталарга деган эди: Албатта Мен лойдан бир одам яратгувчидирман. Бас, қачон уни ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуллаб киргизганимдан сүнг, унга сажда қилган ҳолларингизда ииқилинглар!» (38.71-72.)

«(Оллоҳ) осмонлар ва Ернинг илк яратувчисидир. У сизлар учун ўзларингиздан бўлган жуфтларни яратди... У сизларни ўша (жуфтлик воситасида) кўпайтирур». (42.11) «Сизлар эслатма-ибрат олишларингиз учун Биз ҳар бир нарсани жуфт-жуфт килиб яратдик». (51.49)

Кўринадики, Одам ва Ҳоввонинг илоҳий қудрат йўли билан яратилиб, сурат ва рух берилганлиги исломий таълимотга кўра хабар тарзида баён этилган. Оллоҳнинг қудратига далолат қилувчи оятлар ўзига хос «эслатма-ибрат» вазифасини ўтайди. Одамни тақво либосига бурканишга, покланишга, тафаккур билан амалий ишлар қилишга даъват этади.

Диний ва дунёвий адабиётлар муштараклиги ўзбек адабиётида улкан қатламни ташкил қилиши туркий ҳалқлар адабиётининг бобокалонлари Юсуф Ҳос Ҳожиб, Дурбек, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр сингари мумтоз адабиёт намояндадарин асарлари мисолида адабиётшунослигимизда маҳсус ўрганилган⁷⁴. Айрим тадқиқотларда эса адабий ёдгорликларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятларига ҳам диққат қаратилади⁷⁵. Услуб ворисийлигини адабий-тариҳий таҳлил этувчи бундай тадқиқотлар муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эгадир. Ислом ва Куръон мавзуларининг бугунги айрим ўзбек романларида талқин этилишини тушуниш, «Бозор» романидан келтирилган юқоридаги мисолни таҳлил этишда бизга Носируддин Бурхонуддин Рабгузийнинг «Қиссаи Рабгузий» асари ҳам яқиндан ёрдам беради⁷⁶:

⁷⁴ Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Куръон мавзулари (адабий-тариҳий таҳлил): Филол. фанл. доктори дисс... автореф. – Тошкент, 1993.

⁷⁵ Ҳусаинов Н.А. XV аср адабий ёдгорликларидағи антропонимлар лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Филол. фанл. доктори дисс...афторефер. – Тошкент, 2000.

⁷⁶ Рабгузий. Қиссаи Рабгузий. Биринчи китоб. – Тошкент, 1990.

«Кирқ йил ул тупрок уза ёғмур ёғди, ўтuz тўкуз йил қазғу ёғмури ёғди, бир йил севинч ёғмури ёғди. Ул йўлдин Одамга севунчдин қазғу ортуқрок бўлди. Кирқ йилда кезин тупроқни кудрати бирла суврат қилди... Яна бир ривоятда келмиш жон Одамнинг бошингга кириб икки юз йил тезгинди... аммо ўзинга менгзаюр ким эрса йўқ учун кўнгли тўлонмадин кайктек бўлуб ужмоҳ ичинда юриюр эрди». (16-18- бетлар)

Х.Дўстмуҳаммад илохий мазмунли киритмаларни романда баъзан шакл ва мазмунини тўла сақлаган ҳолда, баъзан эса уларнинг мазмуни орқали фалсафий фикр-ўйларини изоҳлаш, тўлдириш йўлидан фойдаланиб киритади. Роман тўқимасининг узвий бир булагига айланган илохий мазмундаги киритмалар унинг ижодий фантазиясини янада бойитиш, тахайюл уфқларига туртки берадиган кўплаб муаммоларга теранроқ жавоб топиш имконини яратди. Яна Рабгузий асарининг «Қиссаи Одам сафий алайҳиссалом» бўлимига мурожаат қилсак, мазкур фикримизни тасдиқлаш мумкин бўлади:

«Одам икки юз йил йиғлади. Икки юз йилда кезин Арафот еринда икагу қовуштилар. Одамдин юклук бўлди... Ҳавво етмиш қорин ўғлон туғурди... Қобил уруғи етти минг... Ҳобил уруғи кирқ етти минг бўлдилар». (28-бет)

Адабиётшунос олим А.Расулов «Бозор» романини «ёрқин изланишлар самараси»⁷⁷ деб баҳоласа, З.Пардаева унда қўлланилган шартли-рамзий услуб, шунингдек, роман концепциясига илохий тушунчаларнинг дадил сингдирилишини ижобий ҳодиса санайди⁷⁸. Бинобарин, Х.Дўстмуҳаммаднинг ёрқин изланишлари ижобий ҳодиса экан, буни белгиловчи омиллардан бири ҳам роман концепциясига илохий тушунчаларни сингдиришдаги носирнинг дадиллиги эканлиги эътироф қилиниши шубҳа туғдирмайди.

Одамнинг илохий қудрат билан тупроқдан яралиб жон ато этилгани; ўзига менгзайдиган кимсани учратгунча яъни дарддош, дилдош яралгунча кўнгли равшан бўлмаганлиги; Одам жонининг

⁷⁷ Расулов А. Янгиланаётган роман. // «ЎзАС», 2003. 22-август.

⁷⁸ Пардаева З. Бадиий-эстетик тафаккур ривожи ва ўзбек романчилиги. – Тошкент, 2002, – 59-60 б.

озорланиши, севинчдан кўра кўпроқ қайғу-изтироб чекиши унинг лойи қорилганидаёқ маълум бўлганлиги; икки жуфтнинг дийдорлашиб қовушмоги, юкли бўлмоқ, туғилмоклик фақат бандасининггина ихтиёрида эмаслигини таъкидлаш; бани инсон наслида асрлар ўтиши билан бисёр кўпайиш натижасида эврилиш ҳам содир бўлгани, меҳр-оқибат ўртадан кўтарилганига ургу бериш – Рабғузий насрй меросида мавжуд бўлган мазкур фикрлар ривоят тарзida баён этилган. Х.Дўстмуҳаммад «Бозор» романида мазкур ривоятни янги давр насли тажрибалари, ўз кўзлаган мақсади билан узвий боғлаб услубий изланишлари доирасини илоҳий мазмундаги кирилмалар хисобига кенгайтиради.

Фозилбек Одам ато наслидаги кўпайиш изни Одамнинг кўлида эмаслиги улуғ ва адoқсиз қисмат занжирини юзага келтирганини ўйлади. Бемақсад туғиш, кўнгилсиз оиласда ўсиш, амал-тақал қилиб яшаш, ҳамма оила қураётгани, азалдан бу удум давом этаётгани учунгина фарзандларни уйлаб қўйиш натижасида ўша занжир ҳалқасини яна биттага кўпайтириш қаҳрамоннинг наздида акли тўқислик белгиси эмас. Чунки Одам ато ҳам кўнглига муносиб жуфт излаган. Унинг рухсорига етмагунича ҳатто жаннат боғларида ҳам қалби таскин топмаган. Жаннатдан чиқарилганида да Ҳаввога қовушмоқ илинжида зору нолон интилган. Бас, шундай экан, нечун биз инсоннинг кўнгил талпинишлари билан баъзан заррача қизиқмаймиз, уни назар-писанд қилмаймиз, демоқчи бўлади носир.

Алалоқибат, йўқдан бунёд бўлмоқ, туғилмок инсон қисматида бор экан, умрнинг ҳикмат ва ғурбат сарҳадларида кезмиш инсон тафаккур қилиши ҳам табиий. Фозилбек ўзининг мавжудлиги онаизорнинг ширин жони эвазига бўлганлигидан озорланади. Тирикликнинг омонатлигини тушунар экан, пешонасига битилган қисмат чангалида ихтиёrsиз хаёллар, тизгинсиз ўйлар гирдобига ғарқ бўлади. Зоҳиран бу ўй-хаёллар бир қадар шаккокона туюлиши мумкин. Бироқ фикрлаш Фозилбекка қайсиdir гуноҳлари учун астойдил тавбалар ўрнига ўтиши, хаёлот оламида у ўзини эмин-эркин сезишини назардан қочирмаслик лозим.

Фозилбек туғилиши билан онаизорнинг вафоти унинг яқинларида дастлаб чакалоққа, кейинчалик эса ўспирин ва йигит ёшида ҳам қаҳрамонимизга «арзанда» сифатида пинҳона таънаиддао билан қарашни келтириб чиқарган. Ҳатто отаси Қосимбекнинг кўзларида ҳам баъзан кўринадиган дашном ёлқини

шарпаси ва норозилик учкунларини илғайдиган Фозилбекка булар қаттиқ рухий таъсир қиласи. Уни реал ҳаёт оқими ва оиласидан четда, дунёни ўзича идрок этувчи кишига айлантирган нарса ҳам аслида ўша – юрагида уйғонган оғрикли түйгүлардир. Бироннинг жони эвазига яшаб қолганидан ўзини гуноҳкор сезган Фозилбек сезимлари сирқирашини ошкора билдирилмайди. У ақл-идрок, инсоф, диёнат ва қаноат кишисига айланади. Инсоний меҳр-муруват, қадр-қимматнинг ўлчов ва мезонлари йўқ, деб билгани боис кўпчиликка ўхшаб моддий қимматларни эмас, мъянавий қадриятларни улуғлади. Қалб амридан туғилган истаклари учун курашади.

Мазкур кураш кўпроқ унинг тафаккурида кечади. Фозилбекнинг ўйлашга одатланиши ҳаётда фозилларча оқилона яшами, борлиққа тайинли мулоҳаза билан олимона қараши, ўзликни йўқотмасликка интилишдаги соғдиллик, ёруғ оламнинг инсон тафаккури тұла қамраб ололмайдиган ҳикматларини англашга интилиши тарзida намоён бўлади. Чинакам инсон бўлишга аҳд қиласи. Фозилбек наздида одамийлик туйғулари ичра гуноҳкорлик ҳисси, тавба, истиҳола ва тазарру ниҳоятда муҳим бўлиб, инсон зотини покланиш ва комилликка етаклайди.

Унинг назарида Одам ато ва Ҳавво момонинг интизорликда икки юз йил йиглаши унчалик катта муддат туюлмайди. Бу туйгуниң замонлар оша барҳаётлиги, қиёматгача давом этажаги ҳакида фикрлайди. Тахайюлида ўзининг одамзот наслининг адоксиз қисмат занжирида муайян бир ҳалқа эканлигини англаб етади. У хаёлларини жиловлаш-да ихтиёридан хориж эканлигини туйганида, бу тизгиниз ўйлар гирдоби ичра рухи енгил тортади.

Демак, «Қиссаси Рабгузий»да берилган ривоят мазмуни романда такрорланмайди, қаҳрамон шахсияти, рухият иқлими, интилишлари мазмуни билан узвий тарзда туташади. Инсоннинг бу оламга келиши ўз ихтиёрида эмас экан, яшашдан муддао нима, деган жумбоқни ўйлаш, унинг жавобини топишга уриниш керак эмасми? Мунчоқ каби тизилишиб-тизилишиб ўтган қанчадан-қанча одамлар ҳам шу хусусда ўйлашганмикин? Бозорда нафс илинжида елиб-югуряётгандар-чи? Бундай саволлар шодасига жавоб излаган Х.Дустмуҳаммад қаҳрамони инсониятнинг тафаккур тараққиёти ҳакида ўйлаётгани аниқ.

Бинобарин, носир ривоят мазмунини романнинг сюжет тўқимасига композицион жиҳатдан мувофиқ тарзда ўз ғоявий нияти

билан мантиқан боғлаган ҳолда сингдириб юбора олган. Натижада реал давр муаммолари фалсафий-психологик жиҳатдан умумлаштирилган. Сюжет изчиллиги таъминланиб, ёзувчининг ижтимоий ҳаётга бўлган муайян муносабати мажозий усулда ифодаланишига эришилган.

«Бозор» романининг бошқа бир неча ўринларида яна ўша ривоятнинг давомига қайтилади: «Ҳавво айди: «Мани тилар эрсанг, сан келгил», деди. Одам қубти Ҳаввога келди. Магар Одам бир дам сабр қилса эрди, Ҳаввонинг ўзи келур эрди» (137-бет). Бизнингча, мазкур парчани Рабгузийнинг маълумотлари билан қиёслаш фойдадан холи бўлмайди: «Ҳабарда андоғ келур... Одам Ҳаввони ўзитек суратлиғ кўрди эрса рағбати бўлиб: «Манга ёвукроқ келгил», теб ундали. Ҳавво айди: «Мани тилар эрсанг сан келгил» теди. Одам қубти Ҳаввога келди. Агар бир соат сабр қилса эрди Ҳавво келур эрди» (19-бет)

Даставвал ҳар иккала киритманинг деярли бир хиллигига диккат каратишимиш, сўнгра эса Х.Дустмуҳаммад ургу бераётган ўринларга эътибор қилишимиз лозим. Фозилбек қисмат занжирида ўзининг «Одам ато», Қадриянинг «Ҳавво момо» эканлигини билади. Бошқачароқ айтганда, у қадим аждодлар силсиласидан ўзини ажратмайди. Шу мантиқдан келиб чиқиб бани одам насли табнатидаги сабрсизлик, бетоқатликни ўйлар экан, Ҳазрати Одам ато олдида ўзини осий банда сезади. Демакки, гуноҳкорлик туйгуси ҳам бобомеросдир, деган хуносага келади. Унга Қадриянинг овози узокдан ниҳоятда майин, мулоим, меҳрибон ва сеҳрловчи куйдек эшитилади. Фозилбек қизнинг кўзлари тубига чўккан маъюслик ва сўнгиз илтижони кўрганида унга раҳми келади, Қадрияни аяди. Ана шунда унга Одам ато «сабрсизлиги» замирада факат кўнгил истагини қондирмок умидигина эмас, айни вактда Ҳаввони аяш, раҳмдиллик, меҳр-мурувват мавжудлиги аён булади. Бу фикрлар эса қаҳрамонни тавба сари етаклайди. Қадрия билан ахил ва бир-бирларига муносиб бўлиб юрганида ёруг оламда ўзини шод ва баҳтиёр сезади.

Фозилбек бозордан жандик олиш ниятида кезар экан, билагидан ушлаб, уни тезлаётган Қадрияга беихтиёр тарзда эргашади. Яъни йигит қизнинг «измига юради».

«- Тезроқ юринг, жандик тугаб қолади.

Фозилбек унинг измига юрди, қизнинг бармоқларини уч-уидан тутиб муғомбирликка ўтди.

— Жандик ҳам жаннат неъматими? — сўради синовчан қараш қилиб. — Тағин беружсат еб қўйиб, икковимиз дунёнинг икки чеккасига бадарға қилинмайлик.

— Ундан демант, Фозилбек ака». (138-бет.)

Гарчанд Фозилбекнинг Қадрияга айтган мазкур сўзларида андак шумлик, муғомбирлик ҳазил сиёғи мавжуд бўлса-да, бу ўринда ҳам Х.Дўстмуҳаммад яна ўша қадим ривоятга ишора қилмоқда. Оллоҳнинг халифаси бўлган Одам атонинг жаннатни маскан қилган даврлари назарда тутилмоқда. Исломий ақидага кўра, Одамзод Тангрининг таъкиқига амал қилмай, Шайтон сўзига кириб, ҳақ йўлдан озган. Унинг тавбаси қабул қилинса-да, жаннатдан маҳрум бўлган. Эндиликда Ерда тинч, осойишта, баҳтиёр яшами учун Шайтони лаъиннинг васвасаларига учмаслиги зарур. Покланиш орқалигина ўзликни асраш, Оллоҳнинг фазлу марҳаматига дохил бўлиш мумкин. Бунинг учун эса ҳавоий истак-хоҳишлар етовидан асраниш лозим.

Бу хусусда Куръони Каримнинг «Бақара» сурасида шундай дейилади: «Ва айтдик: «Эй, Одам, сиз жуфтингиз билан жаннатни маскан тутинг ва ундан хоҳлаган жойларингизда бемалол таомланинг. Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз». Бас, уларни Шайтон йўлдан оздириб, масканларидан чиқарди ва айтдик: «Тушингиз (жаннатдан Ерга)!...» (2: 35;-36.) «У жойдан (жаннатдан) ҳаммангиз тушинг»,— дедик. «Бас, сизларга Мен тарафдан ҳидоят келганида шу ҳақ йўлга эргашган кишиларга хавфу хатар йўқ ва улар ғамгин бўлмайдилар». (2: 38.)

Демак, инсон жаннатдан маҳрум бўлган эса-да, коинотдаги энг азиз ва мукаррам зот ҳисобланади. Ҳақ йўлдан озмасликка, ҳидоятга, руҳан шод бўлишликка ундалади. Х.Дўстмуҳаммад эса асосий ургуни Иблиснинг сўзларига кўнглида майл билдирган, Ҳавво измига юрган Одам ато ҳолатига қаратмоқда. Истеъмол килиш таъкиқланган мева (Рабғузийда бу буғдой донаси деб берилади. — М.П.) дан татиб кўргани учун жаннатдан чиқарилганларга ишора қилинار экан, романда жондек азиз киши учун гуноҳга-да кўл урган Одам ато муҳаббати, шафқати мисолида

Фозилбек ва Қадрия руҳий тұлқинлари, ҳаракат-интилишлари изохланади.

Айнан шу ҳолатта тұхталған Рабғузий ёзади: «Ҳаввонинг ул сүзға күнгли майли бўлди, қўбди. Ўн манким йигочинга тегди. Бир бутоқ сиди, Одам келтурди, айди: «Бу бутоғ totлиғ эрмиш, ман едим бош қилмади, санма егил», теди. Одам ул соатда аҳдни унунди...ул увунни оғзинга солди..» (24-бет.)

«Бозор» романыда алохида таъкидланишича, Фозилбек ва Қадрия «бир-бирига жуфти муносиб фаришта мисол», «бозор жодуси жунбушга кирган пайтда танишган йигит-қиз» (135-бет.) Ёзувчининг уларни жаннатий фаришталарга қиёслаши мана бундай таърифни талаб килиши мутлақо табиий: «...бир зуваладан бунёд бўлган бу икки вужуд бири бирорвисиз яшолмайди... дунё ҳувиллаб, гариблашиб қолади» (135-бет.)

Эътибор берилса, яна Ҳаввонинг яралиши билан боғлик ривоятга ишора қилинаётгани равшанлашади. Ёзувчи икки вужуднинг асли бир зуваладан бунёд булғанлиги ҳақидаги ривоят мазмуни орқали Фозилбек ва Қадриянинг бир-бирига муносиблигини таъкидлаш йўлидан боради. Жаннат неъматларию хурларидан күнгли тұлмаган Одам ато астойдил севмоғи учун ҳам Тангри Ҳаввони одамнинг вужудидан яратғанлигини баён қилған Рабғузий ёзади: «Одамнунг бикини аягусидин сўл ёниндин Ҳаввони яратди... ўзиндин яратилганин билмаса, ани севмагай эрди. Ҳар ойина ул севукрак бўлғай... Одам Ҳаввони ўзиндин яратилгани кўрди эрса севуклук Одам кўнглунга тушди. Ҳаввоғоят кўрклук эрди». (18-19-бетлар)

«Бозордаги муттаҳамликлару найрангларни кўтаролмаган замин» (Роман, 149-бет) ҳам чўка бошлаган. «Оlam чархини айлантиришни эплайдиган бирор азамат қаҳат» (роман, 149-бет) бир даврда Фозилбек нафакат Қадриянинг дийдорида балқиган гўзаллиқдан, балки қалбидаги бир олам меҳр-муҳаббатдан паноҳ истайди:

- Тұхтанг, Фозилбек ака!
 - Тұхтамайман, сендан паноҳ истайман, Қадрия!
- Бу уқубатдан ёлғиз сенинг дийдоринг халос этади, гавҳарим, чироғим!...
- «Тұхтанг, эшитинг» деяпман, Фозилбек ака. Оламнинг чархини бандаси айлантиrmайди-ку, ахир. Қизиқсиз-а!
 - Ҳа, қизиқман, Қадрияжоним!...» (роман, 149-бет)

Куринаиди, «Бозор» романида дунёни гўзаллик ва муҳаббатгина асраши мумкинлиги, шу орқалигина инсон феълидаги ёвузликлар бартараф қилиниши ғояси ифодаланган. Яралмишларни севмоқ орқали унинг яратувчисига меҳр қўйиш, покланиш мумкинлиги тасаввифий маъноси ҳам акс этган. Бу ҳол нафақат бадиий ғоянинг аниқлиги, балки тасвир меъёрининг ҳам мақсадга мувофиқлигини моҳиятган тӯғри англаш орқали равшанлашади. Академик Б.А.Назаров ҳақли равиша таъкидлаганидай: «Адабиётшуносликнинг бундан бўёнги вазифаси..бадиийлик ва маҳоратни ўрганишдан иборатдир... ижодий услуг бадиий теранлик ва тарихий чуқурликнинг узвий бирлигига намоён бўлувчи ходисадир»⁷⁹.

Шу жиҳатдан «Бозор» романидаги Қадрия шунчаки қизнинг исмигина эмас, балки рамзий маънода тарихий-маънавий қадриятларни ҳам билдиради. Фозилбек эса Форобий тасвирлаган «Фозил шаҳар одамлари»дан бирини, донишманду покдомон элдошимизни ифодаласа ажаб эмас.

Демак, «Бозор» романи муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири асар бадиий тўқимасига илоҳий киритмалар билан алоқадор фикрларнинг сингдириб юборилишидаги носирнинг услубий индивидуаллиги ва маҳоратидир. Х.Дустмуҳаммаднинг илоҳий киритмаларни роман тўқимасининг узвий бир булаги сифатида талқин қилиши ифода имкониятларини кенгайтиришга самарали таъсир кўрсатган. Бу ҳол миллатнинг яшаш ва ўйлаш тарзи – миллий онг, эстетик тафаккур тамомила янгиланаётган бир давр ўзбек романчилигига янги, ижобий ходисадир.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов: «Маърифат йўлида одамларнинг қалбига чукур кириб бориш орқали уларда эзгу интилишлар, орзу-умидлар уйғотиш мумкин»,⁸⁰ – деган эди. Бу фикрлар муайян маънода бадиий адабиёт ва адабиётшуносликка ҳам дахлдордир. Бу фикр тасдиғини Шарқ, хусусан, Ислом фалсафаси, инсон маърифати ва маънавияти, бурч ҳамда масъулияти ҳақидаги қарашларини теран талқин қилган Улугбек

⁷⁹ Назаров Б.А. Гафур Фулом олами. – Тошкент: Фан. 2004. – 5-11 б.

⁸⁰ Каримов И.А. Буюк алломага эҳтиром. // «ЎзАС», 2003 йил, 28 ноябр, №48 (3724).

Ҳамдамнинг «Мувозанат»⁸¹ романи мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ёзувчининг ўзи бугунги ўзбек романлари ҳақида тўхталар экан: «... роман мавзуи, тасвирилаш принципи қандай булишидан қатъий назар, у энг юксак, энг бугунги, энг замонавий... даражадан туриб ёритилган булиши лозим... ёзувчининг ижодкорлик даражаси ҳам унинг руҳий ҳаётга нечоғли алоқадорлиги, қобиллиги билан ўлчанади,»⁸² – деб ёзади. Муаллиф роман материалининг, айниқса, асар ёзилиш жараёнида ижодкор руҳиятига ҳамоҳанг булиши, унда «руҳий машгулот»га табиий мойиллик булиши зарур деб билади.

У.Ҳамдамов фикрича, санъат ва бадиий диддаги янгиланишлар ҳозирча яхлит бир йуналишни ташкил этганича йўқ. Чунки инсоннинг ижтимоий ва руҳий ҳолатида мувозанат етарлича таъминланмаган. Чинакам бадиий дурдоналар эса кўнгил фаоллашган, руҳий ҳаёт баланд мақом касб этган даврларда яратилади.

Бизнингча, «Мувозанат» романи У.Ҳамдамовнинг ана шундай масъулиятни теран англаши, роман масаллигини кўнгил мулкида тоблаши туфайли ҳам муваффақият қозона олди. Проф. У.Норматов ҳақли эътироф этганидай: «Ҳаёт ҳодисаларига, инсон шахси, маънавияти, тақдирига кутилмаган янги томондан ёндашуви, янгича ифода йўлларини қидириши» жиҳатидан носир китобхон қалбига теран кириб бора олди. Мазкур роман миллий адабий анъянага асосланиб яратилганлигини эътироф этиб, унга катта қизикиш ва қоникиш билан қараган П.Қодиров: «Шахсан мен «Мувозанат»ни сўнгги ўн йилда чиққан ўзбек романларининг энг яхшиларидан бири деб хисоблайман»,⁸³ – дея таъкидлайди.

Шубҳасиз, бугунги бадиий дунёнинг бутун ранг-баранглигини кўра билмоқ учун янгича нигоҳ лозим. Истиқлол даври адабиётшунослигининг вазифалари ҳақида сўзлар экан. О.Шарафиддинов: «Бизга ўзининг юксак савияси билан халқни ортидан эргаштира оладиган, унда юксак сифатлар ва фазилатлар шаклланишига йўл очадиган, ўзини терароқ танишга, бу борада

⁸¹ Ҳамдамов У. Мувозанат. // «Жаҳон адабиёти», 2002 йил, №5-6.

⁸² Ҳамдамов У. Ижтимоий фаоллик даври. // «ЎзАС». 2003 йил, 22 август, №34.

⁸³ Қодиров П. Маънавият, модернизм ва абсурд. // «ЎзАС». 2004 йил, 26 март, №12 (3738)

юксакликка кутарилишга ва бутун ҳаётини шу юксаклик ўлчамлари билан қайта куриб чиқишига сафарбар қиласидиган адабиётшунослик керак»,⁸⁴ деб ёзади.

Англашиладики, глобаллашув даври ижтимоий-адабий суръатига ҳамқадам бўлмоқ шунга мувофиқ кайфиятнигина эмас, шунга мувофиқ ижтимоий-тарихий, адабий-бадиий тафаккурни ҳам талаб этади. Чунки ҳар бир давр адабиёти аввалгиларига ўхшамайдиган кайфиятнигина эмас, талабларни ҳам акс эттиради. Шу жиҳатдан қараганда, «Мувозанат» романининг ҳикоя усули ўқувчига яқин ва тушуниш нисбатан осонрек кечади. У.Ҳамдамовнинг талқин қилишича, мувозанат даставвал инсоннинг ботинида булиши, зоҳирдаги жамият мувозанати унга ҳамоҳанг келишининг асосий мезони маърифатdir. Ташқи ҳаёт инсоний фожиа ёхуд камолотга сезиларли таъсир қилганидек, ботиний оламида мувозанатни саклай олмаган инсон зоҳирий дунёда ҳам мурт бўлади. Бошқачароқ айтганда, уйғунликни таъминлай олмайди, мувозанатини йўқотади. Ана шундай жиҳатларни назарда тутган олим Й.Солижонов роман ҳақида тўхталиб: «Унда замондошимизни ўйлантирадиган дард, юрагини ларзага соладиган, фикрлашга ундайдиган залворли гап бор»,⁸⁵ деб таъкидлайди.

У.Ҳамдамов бугунги кунда бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик асосларини теран тадқиқ қилаётган адабиётшунос олимларимиздан бири, шоир, таржимон, носир-сифатида қалам тебратмоқда. Усмон Туроннинг «Туркий халқлар мағкураси» (1995), Жалолиддин Румийнинг «Ичиндаги ичиндадир» (1997-2001) сингари асарларини таржима қилиш жараёнида унинг рухият дунёси шубҳасиз янада юксалди. Мазкур асарлардан қалб туйғуларига ҳамоҳанг кўплаб жиҳатларни топган адиба бугунги замондошимиз кайфиятини акс эттириш, даврнинг қайнок нафаси – ўзига хос эврилишларни қаламга олиш эҳтиёжини туғдиргани шубҳасиз. «Мувозанат» романи қаҳрамонлари ҳар бирининг ичидаги омонсиз жанг, аёвсиз кураш кечади. Ижтимоий

⁸⁴ Шарафиддинов О. Фикр эркинлиги- зарур эҳтиёж. // «Ўз.АС» 2004 йил 14-май №19(3745)

⁸⁵ Солижонов Й. Роман кашфиётлар манбайдир. // «ЎзАС», 2003 йил. 5 сентябр, №36 (3715).

мухит сувратини акслантирган онги ва руҳида маънавий-рухий мувозанатни асраш қийноқ-изтироблари содир бўлади. Мувозанатга улкан эҳтиёж туйган қаҳрамонлар эврилишлар даврида ҳам жамият аро, ҳам ўз кўнгиллари ичра Буюк Мувозанатни қидирадилар.

«Мувозанат» романидаги марказий образ Юсуф - замон кишиси. У диний эътиқодни, азалий қадриятлар аҳамиятини рад этмаган ҳолда давр ўзгаришларини теран ҳис этиб яшайди. Ўз ҳаётини илм-фан йўлига тиккан, ўзлигини йўқотмаган шахс. Юсуф миллат ва юрт қайғуси ҳақида ўйловчи, давр тўғонларининг бешафқат синовлари гирдобида ўртанган қаҳрамон. Уни акаси Амирдан фарқловчи жиҳат ҳам диний-исломий эътиқодда ҳаддидан ошмаслик – меъёрни билишидир. Бошқачароқ айтганда, Юсуф Амир каби кўр-кўронга таассуб килувчи мутаассиб эмас.

Демак, романда инсон моддий-маънавий мувозанатга катта эҳтиёж сезади. Мода ва рух мувозанати таъминланса мақсадни амалга оширмоқ мумкин бўлади, деган фикр илгари сурилган. Ёзувчи мазкур фикрни турли дунёқарашибдаги, эҳтиёжу мақсадлари ҳар хил, турлича тарбия кўрган, моддий мавқеи ҳам бир-биридан фарқланувчи персонажлар орқали кўрсатади. Бу жиҳатдан ака-ука Амир ва Юсуф сухбатини кузатиш характерлидир:

« – Қанийди қўлингдаги иш кўнглингдагига мувофиқ келса... Ҳозирча шошганим йўқ. Тавба, одамлар бир-бирлари билан уришиб юришса, мен доим ўзим билан ўзим жанг қиласман. Бошқалар билан олишишга менда на фурсат бор на рағбат...

– Тұғри айтасан, ҳамма нарса аслида бизнинг ўз ичимиизда. Чин дунё ҳам, ҳақиқий жанг ҳам, чинакам ғалаба ҳам. Ўша ерда ғолиб бўлсанг, бас. Улоқ менда кетди, деявер. Қолгани бир пул.

– Фақат, ака, ўша ердаги муваффақиятнинг натижаларини ташқарига - дағал дунёга муҳаққақ олиб чиқиш ва ҳаётга тадбик этиш зарур. Токи бу нарса оч одамнинг нон, ишсизнинг иш, дардманднинг шифо, дахрийнинг ишонч... топишига кўмак берсин. Ана шундагина муқаддас Мувозанатга эришамиз. Назаримда, менга зарур бўлган баҳт шу.

– Майли, ука, – деди Амир юзини кафтлари билан силаганча қўзғолиб, – сен йўлингдан боравер, мен ўзимникидан».

Ҳаким Имом Абу Ҳомид ал-Ғаззолий ҳазратларининг муборак сўзларидан иктибос келтирган Мухаммад Нуриллоҳ Сайфо ал-

Жазарий ёзади: «Билки, ҳақ йулига кирмоқни хоҳлаганларнинг иршод этувчи бир мураббийга эҳтиёжлари бор. Токи, бу мураббий тарбия асносида ундаги ёмон хулқларни олиб ташлаб, уни гузал ахлоқ ила безанишга ёрдам берсин»⁸⁶.

Нурли йўл одобини ўргатувчи муршид ёрдамисиз ўз билимларигагина ишониб нафсини ислоҳ қилиш ҳаракатига мустақил равишда киришган Амир кўнглидаги фикрлар васвасаси ва ғамлар илдизи моҳиятини англай олмай, мақсадга етиш йўлини тополмай паришон бўлади. Унинг аҳволидаги жоҳиллик тусиқларни енгиб ўтишга қодирман деб ўйлаб кибр ва худбинликка берилганида намоён бўлади. Орифи раббоний Абдулваҳҳоб аш-Шаҳроний таъбири билан айтганда: «Кимки ӯзини бу «васф»лар (яъни кибр, худбинлик каби. – М.П) чангалидан кутқарувчи бир муршидга мурид бўлмаган экан, Аллоҳ ва Расулга исён этган бўлади»⁸⁷. Маҳмуд Асьад Жўшоннинг ёзишича, нафсни ислоҳ қилишда: «Ориф бир зотни ӯзига раҳбар қилиб олиш ва унга таслим бўлиш, ўз айби нуқсонини унинг кўрсатмаларига биноан тузатиш энг мақбул ва кенг тарқалган йўл»⁸⁸.

«Мувозанат» романидаги Амир шу боис ҳам ўз ботиний оламининг пастқам буржлари-пучмокларида қолиб, ӯзини ниҳоятда ёлғиз сезади. Юксак даражасига мувофиқ катта руҳий-маънавий эҳтиёжларга муносиб равишда тобора кўпроқ билмоқни ихтиёр эттан персонаж динда чукур кетиб йўлини йўкотиб қўяди. У.Ҳамдам таъбири билан айтганда: «...таянч ва таскин, ҳамроҳ ва ҳамдард топа олмай, ўз ёлғизлиги изғиринида муз қотди», 59-бет). Ижтимоий-маънавий, руҳий жиҳатдан яккаланиб қолган, нажот излаб топа олмаган Амирнинг ақлдан озиши табиий эди.

Эътиқод курбони бўлган бу персонаж фожиаси дин ишларида ҳаддан ошиш натижасида аҳли оиласи, бола-чақаси, ота-онаси, ҳатто ўз бадан ва нафсининг ҳам унда баъзи ҳақлари борлигини унугани – мувозанатни йўқотганидадир. Дунё ишларидан, кундалик ташвишлардан буткул юз ўғириб тақво, тоат-ибодатни ихтиёр этган Амир ӯзгаларни ҳам шу йўлдан юришга даъват этади.

⁸⁶ Муҳаммад Нуриллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. Биринчи китоб. – Тошкент: Мовароунахр, 2000, – 21 б.

⁸⁷ Уша манба. – 25 б.

⁸⁸ Маҳмуд Асьад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. – Тошкент, 2001. – 22 б.

Натижада аҳли оиласи, ота-онаси, ақа-укалари, фарзандларини ниҳоятда мушкул аҳволга солиб қўяди.

Проф. У.Норматов: «романдаги энг ёрқин, концептуал персонажлардан бири»⁸⁹ деб баҳолаган Амир образига шу боисдан кенгроқ тұхталмоқдамизки, У.Ҳамдам диний-илохий ва тасаввуфий фикр-мулоҳазаларни қаҳрамонлар характер-хусусиятлари, үй-фикрлари, диалог ва монологларига сингдириб юборғанлыгини бир образ мисолида құрсатишини күзлаган әдик. Билдирилган фикр-мулоҳазалар күзлаган муддаомизнинг нақадар тұғрилигини тасдиқ этади. Романда Юсуф тилидан айттылган «Назаримда, сизнинг шу тобдаги ҳолингиз пайғамбаримизнинг «динда үрта йүлни тутиңг» ҳадисидан күра, тасаввуфий ҳолга яқинрок» (20-бет), «Ахир пайғамбаримиз ҳеч қачон үлмайдигандек дунё учун, эртага үладигандек охират учун яша, деб бежиз айтмаган» (21-бет) сингари ҳадис ва ҳикматларни учратамиз. Қаҳрамонимиз акаси Амир билан очик баҳс-мунозараға киришар экан, асосли манбаларга таяниб ҳукм-хulosалар чикаради. Рухий сокинликка интилиб, дилдаги ишкни рүёбга чиқариш йүлларию усулларини тополмай тасаввуф сахросида эсанкираб қолиб, мақсадға етолмаган Амир фожиаси; үзини толесиз сезиб, хаёлидаги ҳаётни реалликка күчиринши тилаган, хиёнат изтиробларida үрттанған Захро турмушини; ижтимоий- маънавий жихатдан яққаланиб, рухий қийноқлар ичра үртанаётған Сайд тақдирини; барча ҳаваслары рүёбга чиқса-да, юраги хувиллаб қолған Миразим танҳолигини теран англаб етади. Башариятнинг ёруғ келажагини илм-мәрифатдагина күрадиган, маънавий-рухий кутбларни үйгүнлаштириш зарурлигини тушунған етүк инсонга айланади. Юсуф жамият аъзоларининг психикасини үрганиш, демакки, жамиятлар тақдирини тарихан таҳлил этиш орқали шу хulosага келадики, ҳар бир инсоннинг ботиний оламида ёвузлик устидан эзгулик ғалаба қилиши лозим. Акс ҳолда қиёмат ер юзида эмас, балки инсон ички оламида содир бўлади. Замон долгаларидан үзликни кутқариб башариятнинг улуғ орзулари билан ҳамнафас тарзда курашадиган инсоннинг шаклланиш йўли ҳақида мулоҳазалар «Мувозанат» романида, Куръони Карим құрсатмалари, ҳадислар, илми қол ва илми ҳол (зоҳирий ва ботиний илмлар).

⁸⁹ Норматов У. Энг мұхым мұаммо. // «ЎЗАС», 2003 йил. 21 март, №12 (3695.)

М.П.), Жалолиддин Румий ижоди, шунингдек, дунёвий фалсафага таянган ҳолда илгари сурилади.

Масалан, Амир нутқида инсоний сабр-бардош ҳакидаги ғоялар Мұхаммад пайғамбар ҳәётидан мисоллар келтириш орқали илгари сурилади: «Одамлар моддий бойликка эмас, маънавияту хокисорликка қараб интилсін. Пайғамбаримиз бутун ислом дунёсининг раҳбарига айланган вактда ҳам жуда факир ҳәёт кечирғанлар. Уйларида кунда бир марта қозон қайнаган ё қайнамаган, емишлари хурмою сув бўлган. Биз-чи?.. Астағфуриллоҳ, астағфуриллоҳ» (14-15- бетлар).

Оlamning ўзгарғанлигини тушунмай, тақвою мискинликдан иборат зоҳидлар йўлини бутун ҳалққа тавсия этаётган Амир руҳий дунёсини кўрсатишда бундай киритмалар муҳим аҳамият касб этади, образнинг ишончлилигини таъминлайди. Амир ва Юсуфнинг зътиқодий қутбланишини кўрсатишда уларнинг ислом фарзларига муносабатини белгиловчи ушбу типдаги диалоглар ҳам характерлидир:

«Амир Юсуфдан сўради:

- Намоз ўқимай қўйибсан деб эшийтдим. Шу ростми?
- Мусулмончиликда бирламчи нима, aka? – саволга савол ила жавоб этди Юсуф.
- Иймон.
- Нега унда сизнинг биринчи саволингиз иймон ҳакда эмас?
- Чунки иймонли одам намоз ўқийди.
- Лекин намоз ўқиганларнинг ҳаммаси иймонли, дегани эмас-ку. Шу билан бирга, намоз ўқимаганнинг ҳаммаси иймонсиз, деган ҳукм ҳам йўқ исломда.
- Бу нарса намоз ўқимаслик учун сенга ҳуқуқ бергани йўқ-ку.
- Тўғри, aka, қанийди менам сизга ўхшаб намоз ўқисам ва бунга ич-ичимдан эҳтиёж сезсам» (19- бет).

Демак, Юсуф шариат аҳкомларини яхши билади. Бунинг илм, амал ва ихлос асосига қурилишини истайди. У юксак маърифат ва пок ахлоқ кишиси бўлишга интилар экан, диннинг моҳияти ва маърифатини ифода этади. Ҳар бир нафасда Оллоҳнинг изми ва ибодатида бўлишни ўзича тушунади. Барчанинг номидан гапиришга ўзини ҳақсиз сезган Юсуф учун Оллоҳ билан руҳий алоқада бўлишдан келадиган кунгилдаги тасалли ёд олинган

сураларни муайян вактдагина қурукқина қайтаришдан юксакрек туради. Юсуфнинг дунёга қиймат бериш ҳоли рўзгор ташвишлари, фарзандлар тарбияси, оила таъминотига хошиш билдирилмай, қурук ибодатга берилган Амирдан анча юкори туради. Чунки у юксак инсонийлик Олий Низомининг ҳамма жойда қарор топишига имкон қадар ўз улушкини күшишга интилади. Бинобарин, Юсуфни ўша низомни бузувчи ҳам, унга лоқайд ҳам дейиш мумкин эмас.

У.Ҳамдам Юсуфнинг фикрларини далиллаш, роман гоясини тасдиқлаш мақсадида баъзан Жалолиддин Румий ижёдига ҳам мурожаат этади. Бу ҳол аксарият ҳолларда фикрни мантикий ва ижодий ўзлаштириш тарзида кечса, айрим ҳолларда тўғридан-тўғри кўчирмалар келтирилади: Одамлар Каъбага турли хил томондан келишаркан, йўлда бир-бирлари билан «Менинг йўлим ҳақ, сеники ботил...» дея баҳс- мунозара килиб келишади. Каъбага келгач, уларнинг мақсадлари ҳосил бўлади ва ҳаммаларининг истаклари бир - Оллоҳ эканини билишади. Шунда тортишувлар ҳам барҳам топади». (23- бет)

Мазкур киритма роман персонажлари уртасидаги турли англашилмовчиликлар улуг мақсад учун танланган йўлларнинг ҳархиллигидан келиб чиққанлигини изоҳлашга хизмат қилмоқда. Фарз амалларни бажаришни ўз шаклу шамойилда уддалашга ҳаракат килаётган Амир ва уни мажозий маънода тушуниб, асл моҳият яхшилик ва эзгуликдир, деб талқин килувчи Юсуф истак-интилишларини тушунтириши жихатидан характерлидир.

У. Ҳамдамнинг «Мувозанат» романида диний-илохий киритмаларни ўзлаштириш публицистик услугга кенг йўл очган бўлса, муаллифнинг «Исён ва итоат»⁹⁰ романида бирмунча бошқача йўлдан борилади. Мўъжазгина романнинг ўндан ортиқ ўрнида Оламнинг яратилишидаги илохий мувозанат, Яратувчисини идрок этувчи инсоннинг илохий шамойилда бунёд этилиши, яхши ва ёмонни билиш дарахтининг меваси «таъқиқланиши», Ҳаввонинг яратилиши, Одам ва такаббур Шайтон муносабатлари, Одам ва Ҳаввонинг кўнгил хошишларига эргашиб «таъқиқ»ни бузишгани, қасоскор Иблиснинг фитнаси туфайли азалий макондан чиқарилиши боис Одамнинг чеккан изтироблари, итоатга келиб мағфират қилиниши воқеалари Қуръони Карим сураси ва оятлари, шунингдек, ривоятлар орқали берилади. Бу киритмалар роман

⁹⁰ Улугбек Ҳамдам. Исён ва итоат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.

воқеаларидан мустақил тарзда ёндош ҳолда берилган. Лекин, асарнинг ғоявий-бадиий мақсадини очишида улар ниҳоятда кучли равишида уйғунлаштирилган.

Аслида «Исён ва итоат» замондошларимиз қисматини ифода этган роман. Бироқ У.Хамдам инсон зотининг кучли ва ожиз жиҳатларини хилма-хил нұктай назарларда акс эттиради. Айниқса, башариятнинг илк тарихи билан қиёсий тахлил этишда илохий мазмундаги киритмалардан фойдаланиш ижобий натижалар берган. Одам зотининг тавба, англаш, хис этиш йўлини ўтиб итоатга келиши, ҳақ йўлдаги бандасининг ҳидоят қилиниши билан боғлик илохий-фалсафий фикрлар бирмунча ҳаяжонли ўй-мулоҳазалар орқали Акбар образи мисолида илгари суриласди. Проф. Санжар Содиков «Исён ва итоат» романига шахсга ижтимоий муносабатларнинг маҳсули деб қараш ибтидоий ақидасидан келиб чиқиб қиймат беришга уринади⁹¹. Ваҳоланки, романда кимсанинг кимсага тобелиги ва итоати ҳақида сўз бормайди. Аксинча, «ижтимоий мезонлар» қолипига сигмайдиган инсон қалбининг нозик жилолари: феъл-атвори, руҳияти, кўнгил талпинишлари бадиий талқин этилади.

«Исён ва итоат» илм ва амалнинг теран ихлос асосига курилиши лозимлиги, Оллоҳ билан руҳий мулокотда бўлишдан келадиган кўнгилдаги фароғат, «Олий Низом»га итоат ҳақидаги фалсафий-психологик романнинг. Бизнингча, «Исён ва итоат» романидаги бадиий-фалсафий хуносалар кўлами у қадар кенг ва салмоғи етарлича теран эмасдай туюлади. Ҳар иккала романни яхлит олиб кузатилсагина, ана шундай салмоқли кўламдорлик намоён бўлади. Бу фикрни тўла маънода адаб услубий изланишлари, хусусан, илохий мазмундаги киритмалардан фойдаланишдаги ўзига хослиги маъносида ҳам қўллаш мумкин.

⁹¹ Содиков С. «Исённинг ҳудуди борми... итоатнинг-чи?» // ЎзАС, 2004 йил. 12 ноябрь.

РОМАН ИЧКИ ДИНАМИКАСИ ВА ЯНГИЛАНАЁТГАН УСЛУБ

Бадий талқиннинг янги имкониятлари

Жаҳон романчилигининг нодир намуналарида жанрининг янги-янги талаб ва имкониятлари кўзга ташланади. Услуб ва шаклларнинг хилма-хиллиги, ҳаётий зиддиятларнинг теран ва ҳаққоний очиб берилиши кузатилади. Масалан, француз натурализми оқими вакили Э.Золя меҳнат ва капитал муносабатлар масаласини («Ҳамал»), Ги де Мопассан эса жамиятдаги айнишлар, хусусан манфаатпарастлик иллатини («Ҳайёт», «Азизим») теран психологик таҳлил этди. Немис адаби Т.Манн ижодида инсонпарварлик гоялари улуғланиши баробарида, сатира анча кескин тус олди. Унинг назарий қарашларида реалистик санъат тамойиллари ёқлаб чиқилди. АҚШ адабиёти вакили М.Твен («Том Сойернинг саргузаштлари») ахлоқий-тарбиявий муаммоларга эътибор баробарида қулчиликни қаттиқ қоралади. Жек Лондон («Мартин Иден», «Уч қалб») романларида дунёнинг ўзига хос сирасорларини жамият ва санъаткор тақдирини ёритиш орқали гавдалантириди.

Француз адабиётида Р.Роллан жамият инқирозининг маданий-маърифий илдизларини кўрсатган бўлса, АҚШ адабиёти вакили Э.Хемингуэй уруш мавзусини («Альвидо, курол»), табиат ва жамият курашида инсон иродаси масаласини («Чол ва денгиз») каламга олди. Унинг асарлари психологик таҳлил теранлиги, матндан ботиний ички мазмун ролининг ўзига хослиги билан ажralиб туради. Т.Драйзер асарларида эса («Бахтиқаро Керри», «Америка фожиаси», «Женни Герхардт») ижтимоий умумлашмалар теран ифодаланди. Оддий инсон тақдирига диккат қаратилди. Н.Гоголь, М. Лермонтов, Л.Толстой, Ф.Достоевский психологик романларида эса мазкур жанр ўзининг янги имкониятларини кашф этди. Унинг имкониятлари бекиёслигини гўзал ва бетакрор асарлар билан амалда намоён қилди.

Ж.Жойс, М.Пруст, Н.Саррот, А.Камю, М.Булгаков, А.Платонов ва бошқа ноанъанавий услуг асосчилари ва намояндалари асарлари ўзбек китобхони ва ёзувчинини ҳам четлаб ўтмади. Улардан баҳраманд булиш ҳамда улар қўллаган услубларга мурожаат этиш истиқлол даврида яратилган романларимизда модернистик, полифоник, абсурд услубларининг намоён булишига сезиларли таъсир кўрсатди. Улар ўзбек китобхони маънавий-руҳий оламини янада бойитди. Ж.Жойснинг «Улисс», М.Прустнинг «Йўқотилган вактни излаб», Ф.Кафканинг «Қаср», «Жараён», А.Камюнинг «Ўлат», Жан Пол Сартрнинг «Озодлик йўллари» сингари шахс ва жамият муаммолари, ижтимоий зиддиятлар, маънавий бўшлиқ, руҳий масалаларни модернистик талқин этган асарлари ўзбек китобхонининг инсон биологик гени билан боғлиқ мураккабликларни бадиий англашида яқин ҳамроҳ вазифасини ўтай бошлади.

Теран инсонпарварлик руҳи билан суғорилган бу асарларда юксак гуманизм, кўпинча, мажозий образ мазмун ва талқин ортига яширинган бўлади. Инсоний ҳақиқатга суюниш ва инсонга ишонч, уни бефарқлик, лоқайдлик, жаҳолат исканжасидан қутқаришга бўлган интилиш кучлилиги билан ажralиб туради. Аслида модернизмнинг моҳияти ҳам инсоннинг ички дунёсини янгича йўлларда кашф этишдан иборатdir. Ижодкор туйган туйғуларнинг, айни палладаги кайфиятининг янгича ва оригинал шаклларда тасвирланиши хосиласи ўлароқ юзага келган асарлар, У.Ҳамдамов таъкидлаганидай: «...бир вактнинг ўзида ҳам реалистик, ҳам модернистик моҳиятда бўлади»⁹². Дунёкарашларнинг бир-бирига пайвандлашиши ва синтезлашиши глобаллашув ҳамда цивилизациянинг бутун дунёда яхлит бир экспсихологик икlim сари интилишининг натижасидир. Бинобарин, жаҳон тараққиётининг бир-бирига тобора яқинлашаётган босқичларида ёзилаётган романларда муштарак кайфиятларнинг акс этиши табиий жараёндир. Қолаверса, бадиий диднинг турфа хиллиги ҳар бир оқимнинг ўз танқидчиси ва ўз ўкувчинини юзага келтирганлигини ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим. Б.Рузимухаммад таъбири билан айтганда: «XXI аср бадиий тафаккурдаги мислсиз ўзгаришлар даври. Ислоҳотлар даври... модернизм кириб бормаган адабий гўшанинг ўзи йўқ»⁹³.

⁹² Ҳамдамов У. Турфа ранглар уйғунлиги. // «ЎзАС», 2000 йил 29 сентябр, №40 (3578).

⁹³ Рузимухаммад Б. Постмодернизмни нима деймиз ёхуд тақлидми, таъсирланиш? // «ЎзАС», 2004 йил 27 феврал, №8 (3735).

ХХ аср Фарб романчилигига модерн романнинг юзага келиши ва назариясининг шаклланиши Х.Ортега-и-Гассет, В.Вульф, Х.Мартинсон, А.Арбазино, Э.П.Курциус, М.Мерри, У.Ойетти ва бошқа тадқиқотчилар асарлари мисолида З.Пардаеванинг докторлик ишида атрофлича ўрганилган. Олима анъанавий ва ноанъанавий романлар уртасида зиддият кўрмайди. Услублар синтезининг жанр динамикасини таъминловчи асосий омилгаталқин йўлига айланганлигини эътироф этади⁹⁴.

«Жаҳон адабиёти» журнали 2003 йил давомида ва 2004 йилнинг биринчи ярмида Пауло Коэлонинг «Алкимёгар», «Бешинчи тоғ», Явуз Баҳодир ўғлининг «Хоразм үт ичид», Амин Мааллуфнинг «Самарқанд», Прем Чанднинг «Фидойи», Таръей Весоснинг «Қушлар», Франц Кафканинг «Жараён», Абдураҳмон Мунифнинг «Олис йўлнинг сабоқлари», Морис Дрюоннинг «Шато-Гайар асираси», Жадсон Филипснинг «Қингир йўлдан» каби қатор романларини чоп этди. АҚШ, Франция, Ҳиндистон, Чехословакия, Бразилия ва бошқа минтақаларда яратилган мазкур романлар аллақачон жаҳонга машхур бўлган асарлардир.

Эътироф этмоқ жоизки, жаҳон адабиёти романчилиги инсоният олдига бугунги кун муаммоларини бутун кескинлиги билан қўйиб, жамиятнинг эстетик эҳтиёжини қондириш йўлида услубий-шаклий изланишлар қилиб, сезиларли муваффакиятларга эришган. Бугунги вокеликни тұла идрок этиш ва англаш йўлида бу тажрибалар ўзбек романнавислари учун ҳам маҳорат мактаби вазифасини үтайди. Шу маънода романларимизда замонавий жаҳон адабиётидаги мавжуд тажрибаларга мувофиқ жиҳатлар бўлиши табиийдир.

Дарҳақиқат, ўзбек романчилиги бугунги кунда ранг-баранг ва маҳсулдор, кенг қамровли, мазмун, шакл-услуб, образлар олами борасида янги жиҳатларни намоён этаётгани кузатилади. Унинг тасавир майдони теран ва чукур бўлиб бормоқда. Романчилигимизда бадиий характер яратишнинг янгича усул ва шакллари вужудга келди. Инсонни атрофлича ўрганиш ва унинг рухияти таҳлилига эътибор ортиши бадиийлик мезонига айланди. Қаҳрамон тасаввuri, тафаккурига таъсир этган объектив оламга онгли муносабатнинг бадиинятга айлантирилиши китобхонни ҳам баҳс-мулокотга

⁹⁴ Пардаева З.Ж. Ҳозирги ўзбек романчилигининг тараккиёт тамойиллари. Филол. фанл. Доктори дисс... автореф. –Тошкент, 2003. –33 б.

ундайди. Бу ҳол эса миллий насримиз жиддий изланишлар олиб бораётганини кўрсатади. Шубҳасиз, даврнинг ўзгариши, одамларимиз дунёқарашида улкан, XX аср аввалидан бери кўрилмаган тусланишларнинг юз бергани ўз-ўзидан романларда замондошимизнинг бугунги қайфиятини ифода қилишга бўлган уринишни кучайтирди. Изланувчан, талабчан адиллар ботиний оламида замонавийлик мезонлари янгиланди. Тарихий, замонавий, фантастик, мистик ва бошқа мавзу ёхуд тасвирлаш тамойилларида яратилаётган асарлар орасида ўқишли романлар пайдо бўлди. Демакки, ўзбек романнависларининг дунёқараши, интилиш маҳорати ҳам тобора янгиланиб бормоқда.

Бадий тафаккурдаги янгиланишлар ҳақида тұхталар экан, У.Хамдамов ёзади: «Янги шакл, ифода зур бериш билан эмас, балки дунёқарашдаги, оламни идрок этишдаги янгиланиш билан, бадий тафаккур тарзимиздаги, дилимиздаги янгиланиш билан, демакки, ижтимоий-тарихий, маънавий-психологик заминдаги улкан силжишлар билан дунё юзини куради»⁹⁵.

Бинобарин, ўзбек романнависларининг кўриш, кузатиш, идрок этиш, ифодалаш тарзи янгиланиб бораёттир, дейишга тұла асослар бор. Эстетик тафаккур тараққиётининг мазкур босқичдаги бу ҳодисаси жаҳон адабиётининг илғор ютуқларини ўзлаштириш, миллий анъаналарни янада тараққий қилдириш орқали кечмоқда.

Миллий истиқлол даври жараёни жамият бадий-эстетик тафаккурини инъикос эттириб, оламнинг бадий моделини яратиш муаммоларига дикқат қаратиб, инсоннинг зоҳирий ҳамда ботиний дунёсига эътиборини кучайтирди. Ўзбек романнавислари тафаккури ва амалий фаолиятида роман жанрига бўлган муносабатнинг янгиланиши боис бу борадаги изланишлар сезиларли ижобий натижалар берди. Адабий йўналишлар бирмунча муайянлашиб, давр романчилиги тараққиётининг асосий тамойилларини белгиловчи монографик изланишлар юзага келди⁹⁶. Жанрларнинг айрим намуналари ҳақидаги илмий таҳлилу баҳс-мунозаралар, турли ракурсларда анча жонланиб қолди. Янгиланиш

⁹⁵ Норматов У., Хамдамов У. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. // «Жаҳон адабиёти», 2002. –152 б.

⁹⁶ Пардаева З. Ҳозирги ўзбек романчилигининг тараққиёт тамойиллари. Филол. фанл. доктори дисс..автореф. – Тошкент, 2003; Нурматов А. Бадий асарда полифонизм. Филол. фанл. номзоди дисс..автореф.. – Тошкент, 1996.

даври ўзбек романчилигида О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, У.Ҳамдам, Т. Рустам бадиий услубий изланишларининг ўзига хос ўрни бор.

Истиқлол даври ўзбек романларининг тараққиётига таъсир этган омилларни санар экан, З. Пардаева қуйидагиларни қайд этади:

1. Бадиий сўз ва ижод эркинлиги.
2. Истиқлол воқелиги.
3. Олдинги давр ўзбек романлари мантиқий тадрижининг давомийлиги.
4. Етук жаҳон романчилиги.
5. Ҳалқ оғзаки ижоди⁹⁷.

Биз олдинги бобларда тадқиқот объектимиз бўлган ёзувчилар ижодий услубини айрим асарлар мисолида тарихий поэтика нуқтаи назаридан имкон қадар таҳлил этишга уринган эдик. Таҳлилларимизнинг муфассал ва мукаммаллигини таъминлаш мақсадида тизимли фалсафий-эстетик асосларга таяниб, бадиий талқин услубининг эътиборга молик янги – модерн жиҳатларини кузатишни ҳам муҳим деб санаймиз. Зоро, ноанъанавий услубда яратилаётган романлардаги турли хил услубларнинг ўзига хос кўринишлари ҳар бир муайян романда ўзини тадрижан узгартириб, жамият тараққиёти таъсирида янгиланаётган инсон онги ва тафаккурини ифода этмоқда. Романнинг синкетик услуби шақлланмоқда.

О.Мухторнинг «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», «Афлотун», «Майдон», Х.Дўстмуҳаммаднинг «Бозор», Т.Рустамнинг «Капалаклар ўйини» сингари янги услубларда яратилган романларида намоён бўлган бадиий-услубий эврилишларни тадқиқотчи олма З.Пардаева «жанр стилистикаси, сюжет ва композицияси, концепцияси, образлар тизими, гоя ва талқиннинг мантиқий уйғунлиги» каби жанр аникловчиларида куради. Айнан шу хусусиятларга асосланиб, «алоҳида тизимга эга бўлган янгиланиш даври ўзбек романчилиги юзага келган»⁹⁸ лигини таъкидлайди.

⁹⁷ Пардаева З. Ўша манба автореферати. Тошкент. 2003. -27 б.

⁹⁸ Пардаева З. Ҳозирги ўзбек романчилигининг тараққиёт тамойиллари. Филол. фанлари доктори дисс. автореф. Тошкент, 2003. -4 б.

Бизнингча ҳам, мазкур ижодкорлар услубий изланишларида нафакат реалистик роман анъаналарини ривожлантирилар, балки онг оқими таъсирида модернистик йўлдан бориб, жанр тараққиётини таъминлашда муҳим аҳамият касб этувчи натижаларга ҳам эришмокдалар. Бу жараённи кузатиш пировард натижада ўзбек романчилигининг миллий истиқлол давридаги холати ва имкониятларини ҳам ўрганишдир. Жанрнинг муттасил ўзгариши ва ривожи (динамикаси. – М.П.) адабиёт тадрижига хос қонуниятдир.

Бинобарин, роман жанрининг таркибий қисмлари вазифаси нуктаи назаридан мудом ўзгарувчандир. Демак, тадқиқот обьектимиз бўлган ёзувчиларнинг ҳар бири услубида ўзига хос бадиий талқин ва тасвир йўлланиши орқали муайян роман мазкур жанрнинг янги имкониятларини намоён этади. Истиқлол даври ўзбек романининг ўзига хос хусусиятларидан бири эса модернизм бадиий талқин услубларининг тамойил сифатида шаклланаётганилигида ҳам намоён бўлмоқда. Бугунги кунда алоҳида ёзувчининг санъаткорлиги ва эстетик камолоти билан китобхон эстетик диди ўртасида сезиларли номутаносиблик мавжуд бўлса-да, янги давр романчилигидаги шаклий-услубий изланишлар уни тушунувчи, англаб етувчи эстетик дидининг шаклланишига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Бошқачароқ айтганда, тафаккур тарзи янгиланган интеллектуал китобхон ҳамда илмий таҳлил ва талқиннинг герменевтик-структурал, психобиографик, имманент йўналиш-ларида тадқиқот олиб борувчи олимларга ҳам кучли зарурат ва эҳтиёж юзага келди⁹⁹. Шубҳасиз, бунинг муҳим сабабларидан бири ҳам ижодий услублар борасида пайдо бўлиб, тараққий этаётган ижодий янгиланишлардир.

Анъанавий услубларга янгича ёндашув ва янгича талқин услубининг юзага келиши роман ўзгариши ва ривожини таъминловчи қонуният ўлароқ, конкрет ёзувчи орқали амалга ошувчи жараёндир. Бу эса индивидуал кўринишда намоён бўлади, давр тамойилларига ҳамоҳанг тарзда кечади. Агар биз ўзбек романчилигини илғор жаҳон романчилик мактабларига қиёсан олиб

⁹⁹ Расулов А.Р. Ҳозирги ўзбек тақиҷилигига таҳлил ва талқин муаммоси. Филол. фанл. доктори дисс... – Тошкент, 2002; Каримов Б.Н. XX аср ўзбек адабиётшунослигига талқин муаммоси (Қодирийшунослик мисолида)- Филол. фанлари доктори дисс. – Тошкент, 2002..

қарасак, унинг шаклланиш ва тараққий қилиш жараёни адабий алоқалар таъсири билан ҳам чамбарчас боғлиқ эканлигини қўрамиз. Албатта, салкам бир асрлик ижодий изланишларнинг самарадор натижаларини, миллий роман тадрижидаги динамик тараққиётни фақат адабий таъсир ёки таассуб доирасида кечди, дейиш фикридан тамомила йироқмиз.

Миллий истиқлол ғояси тамойилларининг барқарор бўла бориши маданиятимиз тарихига, хусусан, бадий ижод босқичларидағи изланиш ва тажрибаларга янгича нұқтаи назардан қарашни кун тартибиға қўйди. Ўзбек романчилиги ўзига хос тараққиёт босқичларини босиб ўтди, ҳалқимиз ҳаётининг мураккаб жиҳатларига дикқат қаратиб, ижтимоий-эстетик қиммат касб этди. Ўтган асрнинг 20-йилларида ёк яратилган жанрнинг Европа тушунчасидаги намуналари нафакат ижтимоий мазмуни, балки характерлар тасвиридаги руҳий тахлил теранлиги, миллий колорит ёрқинлиги, сюжет ва композиция мукаммаллиги жиҳатидан ҳам Шарқ ва Гарб анъаналарини ўзида мужассамлаштириди. Инсон ва жамият ҳаракатини образлар воситасида эпик планда кенг ва чуқур акс этирувчи шаклга айланди. Бемалол айтиш мумкинки, ўзбек романчилиги адабий-эстетик ҳодиса мақомини касб этди.

Роман жанри ўз имкониятларининг кенглиги билан алоҳида ажралиб турди. Уни үрганиш адабий-тарихий жараёнларни теранроқ тушунишгагина эмас, алоҳида ёзувчининг мазкур жараёнга қўшган ҳиссанини ҳам аниқлашга имкон беради. Адабиётшунослигимизда ўзбек романнинг туғилиши ва тараққиёти масалалари маҳсус үрганилган¹⁰⁰. С.Мирвалиев тадқиқотида романнинг туғилиш манбалари, шаклланиш жараёни, ижодий изланишлар, жанр атрофидаги баҳс-мунозаралар, унинг ўзига хос тарзда такомиллашиб бориши, маҳоратнинг теранлашуви, жанрнинг янгича кўринишлари, қаҳрамон муаммоси сингари ўнлаб масалалар атрофлича тадқиқ этилган эди. А.Каттабековнинг «Тарихий ҳақиқат ва бадий маҳорат», «Олис ўлдуз жилоси», «Тарих сабоқлари» асарларида ўзбек тарихий насрига хос бадий эстетик тажрибалар назарий жиҳатдан умумлаштиришга ҳаракат қилинди. Бу тадқиқотлар бугунги кунда ҳам ўз қимматини саклаб келмоқда. Шу авлодга мансуб бўлган А.Рахимовнинг «Ўзбек

¹⁰⁰ Мирвалиев С. Ўзбек романни.— Тошкент: Фан, 1969.

романи поэтикаси (сюжет ва конфликт)» монографияси таҳлилларнинг илмий-назарий теранлиги жиҳатидан кимматлидир. XX асрнинг 70-йилларида юзага келган С.Мирвалиев изланишларининг барча ютуқларини эътироф этган ҳолда, давр адабиётшунослигининг уша пайтдаги мезонлари билан изохланувчи айрим камчиликлардан ҳам холи эмаслигини таъкидлаш ўринлидир. Адабиётни мафкуравий қурол деб тушуниш оқибатида дунё адабиётининг модернистик йўналишдаги изланишлари кескин инкор қилингандиги, инсон концепциясига муносабатда мавжуд қолиллар доирасида фикр юргизилганинг натижаси эди. Шубҳасиз, бу XX асрга хос сиёсий зиддияту ихтилофларнинг адабиётшуносликдаги инъикоси эди. Умуман, С.Мирвалиев тадқиқотларида инсон ва жамият муаммоси кенг тарзда таҳлил этилади. Асосий эътибор жанр намуналарининг давр нафасини нечоғлик акс эттирилишига қаратилади¹⁰¹. Шунинг учун ҳам олим Ғарбдаги «янги роман» ижодкорлари хақида тұхталиб: «М.Пруст, Д.Джойс, Ф.Кафка сингари ёзувчиларни байроқ қилиб күтараётган А.Роб-Грие, Натали Саррот, М.Бютор, Бернар Дор сингари модернистлар яратган «янги романлар»да инсон образи, унинг ҳәти, кураши, идеали эмас, балки олди-қочди воқеалар, нарсалар хақида тушунчалар асосий ўринни эгаллайди, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро боғланишни тасвирлаш, жамият масалаларини күтариб чиқиш улар учун ётдир»,¹⁰² деб ёзади.

Ваҳоланки, XX асрда «онг оқими» ва психологик таҳлил методи билан боғлиқ ҳолда юзага келган йўналишнинг дастлабки вакилларидан Жеймс Жойс, Марсель Пруст, Франц Кафка ижодига хос асосий хусусиятлар: инсоннинг ўзлигини англаш жараёнини тадқиқ этиш, рухий оламнинг ботиний жиҳатларини ёритишига интилиш, инсоннинг маънавий дунёси тасвири орқали ҳайтнинг муҳим муаммоларига ишора қилиш, шаклий-услубий изланишларни кучайтириш характерли эди. Маъно серқатламлиги, түйғулар теранлиги, ёзувчи тимсолий дунёсининг ўзига хослиги, психологик таҳлил чукурлиги жиҳатидан бу асарларни тушуниш анча қийин кечади. Ҳатто муайян даражада мавҳумлик мавжуддай туялади. Шубҳасиз, адабий тажрибалар ҳамиша ҳам мукаммал

¹⁰¹ Мирвалиев С. Роман ва замон. – Тошкент: Фан, 1983.

¹⁰² Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: Фан, 1969. – 3 б.

бўлавермайди. Бирок бу ҳол уларни буткул инкор этиш, айрим муваффакиятларини кўрмасликка асос бўла олмайди.

XX асрда реалистик адабиёт самарадор ва ҳаётбахш йўналиш бўлди. Реалистик адабиётда улкан бадиий кашфиётлар яратилди, давр рухини акс эттириш йўлидаги изланишлар натижасида адабиётнинг гуманистик мазмуни теранлашди. У шўро мафкураси таъсирида пайдо бўлган синфиийликдан бутун инсоният баҳти, тақдирни учун масъуллик сарҳадлари томон интилди. Унда инсоннинг маънавий камолоти масаласи асосий муаммолардан бири даражасига кўтарилиб, универсал тасвир, тарихийлик, ижтимоий- психологияк детерминизм объектив тамойиллари қулоч ёйди. Бадиий адабиёт сиёсий тарғиботчиликдан кутулиб, инсоннинг маънавий баркамолликка эришувини унинг мислсиз азоб-уқубатлари жараёни орқали бадиий талқин қилиш йўлида тинимсиз изланишлар олиб борди. Т.Маннинг «Доктор Фаустус», «Сехрли тог», Г.Маркеснинг «Юз йил танҳоликда», «Ошкора қотиллик тарихи», Ч.Айтматовнинг «Асрга татигулик кун», «Қиёмат» сингари асарлари юзага келди.

Давр тақозосига биноан истиклол даври ўзбек адабиётида ҳақиқат ваadolat туйғуси анча теранлашди. Ўзбек адабиётидаги романчилик ҳам буни яққол намоён этди. Бугунги кунда адабиётимиз тараққиётининг муаммо, мавзу, қаҳрамон, услуб, шакл, тасвирий воситалар каби ҳар бир соҳасида тинимсиз изланишлар жараёни кечмоқда. Унинг тараққиётини турли авлодга мансуб бўлган ёзувчилар ижоди таъмин этмоқда. Айниқса услублар, шакллар ва тасвирий воситалар соҳасидаги изланишлар ҳар қачонгидан ҳам ранг-барангланшиб бормоқда.

Санъат асари ҳар бир даврда ҳаётнинг муайян қиррасини акс эттириб келган. XX асрнинг охири – XXI аср тонгига ўзига хос давр, демакки янги бир руҳий иқлим, кайфият туғилди. Инсон ва унинг маънавий-рухий дунёси тасвирига зътибор ортди. Бинобарин, романчиликда ҳам янгиланиш масаласида ўзига хос тушунча ва белгилар пайдо бўлиши шубҳасиздир. Жанрга бўлган муносабатнинг ўзгаришини нафақат давр, балки қалам ахли изланишлари, тўлғонишларининг тинимсиз ўзгаришда, янгиланишда эканлиги ҳам белгилайди. Жаҳон адабиётидаги янги жараёнлар билан танишиш йўллари кенгайгани, ранг-баранглик касб этгани адилларимизни маънавий-адабий ҳаётни синчковлик билан кузатиш, адабий тажрибалару эстетик тамойилларни

ўзлаштиришга ундали. Бу эса замонавий Европа адабиётининг адабий-бадиий оқимларига хос услугбий изланишларнинг муайян даражада ўзбек романчилигига намоён булишига омил бўлди. Зеро, хайриҳоҳлик назари билан қарашиб ва янгиликка чанқоқлик билан интилиш адабий-бадиий ҳайтда ўзига хос талқинларни юзага чиқариши табиийдир.

Давр етилтирган ижтимоий-психологик шароит тафаккур ва ижод эркинлиги иклимини, демакки дунёқарашни ҳам янгилади. Замонавий янги адабиётга хос изланишлар жаҳон адабиёти оҳангларига ҳамоҳанг бўлиб, кенг ва теран маъно-моҳият касб этаётганлиги ташки дунё сари кенг йўллар очилганлиги, етук адабиёт намуналари билан танишиш билан ҳам боғлиқдир. Давримиз ижодкорлари юксак санъат асарлари яратиш йўлида астайдил изланмоқдалар. Ноанъанавий романларни ҳазм қилиш жараёни осон кечётгани йўқ. Миллий маданият, қадриятларни улуғлаб, эркин ижодий тафаккур маҳсули бўлган изланишларга нисбатан бир қадар хушламайроқ қарашиб эса глобаллашув жараёни моҳиятини етарлича илғамаслик ва онг-шууримиздаги эскича ақидаларнинг яшовчанлиги билан боғлиқ.

Инсоннинг қизиқиши ва интилишлари, феъл-атвори, дид-хоҳиши, дунёқарashi диалектик тарзда тадрижий тараққиётдадир. Демакки, янги асарлар ва уларга хос услугбий изланишлар атрофидаги муносабатда ўтиш даври кишисига хос, унинг руҳиятига монанд бўлган жиҳатлар ўз ифодасини топмоғи муқаррардир. Маънавий-руҳий икlimдаги қаноатланмаслик кайфияти охир-оқибат янгича шакл ва услуб, ифода тарзи, образлар олами билан яратилаётган ноанъанавий асарларнинг анъанавий йўналишдаги романлар билан ёнма-ён ҳолда яшашга тўла ҳақли эканлигини эътироф қилиш билан якун топади. Оҳиста бошланган мазкур жараён миллий адабиётнинг салмокли ва оғиркарвон тури насрнинг роман жанрига хос хусусиятларини англашга китобхонларда ҳам умумий кайфият туғдираётгани адабиёт ва санъатни дунёвий андозаларда тушуниш, англаш ва англатиш кучайганлигини кўрсатади. Зеро, жаҳон адабиёти бадиий тажрибаларнинг миллий адабиётларга кўчиб, янгича шароитда ривожланиши, ўзига хослик касб этиши табиий жараёндир. Айниқса, фикрлаш тарзимиз, яшаш шароитимиз, маънавий-руҳий эҳтиёжимиз глобаллашув таъсирида янгиланаётган бир даврда

ҳаётин эҳтиёж ва зарурат тақозосига кўра мазкур жараён анча тезлашгандир. Проф. У.Норматов таъкидлаганидай, «...плюрализм адабий ҳаётнинг табиий ҳодисасига айланган, хилма-хил адабий оқимларнинг амал қилиши табиий бир ҳол бўлиб қолган, қоловерса, энг муҳими ноанъанавий янгича йўллар аллақачон бу замонда нашъу намо топган, миллий ҳодиса тусини олган, унинг муайян ютуклари адабиётшунослик томонидан эътироф этилган»¹⁰³.

ХХ асрнинг 90-йиллари миллий адабиёттимизнинг алоҳида босқичи. Истиқлол адабиёти ўзига хос эстетик ҳодисадир. Бу ҳол унинг кўп асрлик миллий адабиёттимизнинг мантикий давоми ва қонуний меросхўри эканлигини инкор этмайди, балки давр адабиётига хос белгиларнинг анча қабариқ намоён бўлишини кўрсатади. Проф. Қ.Йўлдошев таъбири билан айтганда: «Истиқлол даври ўзбек адабиёти тубдан ўзгарган миллий онгнинг, тамомила янгиланаётган эстетик тафаккурнинг маҳсули... миллат ижодий даҳосининг самараси сифатида дунёга келди»¹⁰⁴. Унинг ўзига хос хусусиятлари: илмий-эстетик карашлар хилма-хиллиги, эркин ижод имкониятлари кенглиги, инсон рухияти тадқиқига эътибор органи, қаҳрамонлар табиатан ўйловчи, фикрловчи, нозик туйғулар соҳиби бўлиб бораётганлиги, бадиий тасвир теранлиги, оммавийликдан халос бўла бориши, сезимлардаги мавхумликларни ҳам моддийлаштира олиши сингарилар адабиётшуносликда эътироф этилди.

Янги адабиёт оламнинг пайдо бўлиши, ҳаёт ва яшашнинг маъно-моҳиятини янгича идрок этар экан, яқин ўтмишга кўпроқ мурожаат қиласди. Алданган, маънисиз қисмат сўқмокларида адашган ёҳуд шу қисматга мубтало этилган шахс фожиасини таҳлил этиш орқали фикр ва кўнгилдаги тўлғонишларни рангбаранг шаклий-услубий куринишларда мушоҳадакорлик билан ифода этиб, баҳс-мунозарага ундейди.

¹⁰³ Норматов У., Ҳамдамов У. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. // Жаҳон адабиёти, 2002 йил, №12. –146 б.

¹⁰⁴ Йўлдошев Қ. Дастлабки довон белгилари. // Шарқ юлдузи, 2001 йил, №1 – 5 б.

¹⁰⁵ Йўлдошев Қ. Ўша жойда. – 5-6 б.

Миллий романчилигимизнинг замонавий жаҳон адабиётидаги мавжуд тажрибаларга ҳамоҳанг ўзига хос кўринишларини имкон қадар кузатишларимиздан қўйидагича хуласалар чиқариш мумкин:

Биринчидан, тадқиқот объектилиз бўлган романларнинг аксариятида теран фалсафий- маърифий залвор мавжуд.

Иккинчидан, уларга Шарқ адабиётига хос илоҳий мазмун, покиза руҳият, шоирона тил, нозик юмор ва тагдор жумлалар, теран руҳий таҳлиллар ўз ифодасини топган.

Учинчидан, бу романларда тафаккур ва тахайюлга асосланиш нисбатан теран. Туйғулар жўшқинлигига хос мавж, ҳаётсеварлик ва улуғворлик, беғуборлик ва бокиралиқ, қўламдорлик ва теранлик китобхоннинг басират кўзини очишга йўналтирилган. Бутун коинот ташвишларига астойдил куюнчаклик, ижтимоий-маърифий жараёнлар тадқиқига эътибор анча кучли.

Тўртинчидан, мазкур романларда поклик, гўзаллик, инсонпарварлик туйғулари зулм ва зўравонликка зид қўйилади. Манфаатпастлик, худбинлик, ижтимоий адолатсизлик, қонунсизлик иллатлари кораланади. Истибоддинг хар қандай кўринишига қарши озодлик, эрк сари интилишлар маъно серқатламлигига, аксарият ҳолларда содда ва лўнда тилда ифодаланади. Фақат Т.Рустам насиридагина услубий мураккаблик кузатилади.

Бешинчидан, тадқиқ қилинаётган романларимиз услуби ўзига хос бўлиб, улар қайсиdir маънода огоҳнома ва ҳикмат китоблари ҳамдир. Агар биз улардаги бадий рамзийлик моҳиятига эътибор берсак, реал ҳаётга мутлақо ўҳшамайдиган тасаввурдаги ҳаётни кўрамиз. Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнини ҳис этамиз. Бу романларнинг қаҳрамонлари XX аср ниҳояси ва XXI аср боши замони руҳи ва дардини ташийди. Романларнинг асл моҳияти ва руҳига чуқурроқ кириб борган сари ўз ҳаёт йўлини, одамлар дардини, адашган авлод фожиасини таҳлил этиб, ўзликни англаётган, қалбимизга яқин юртдошларимизни кўрамиз.

Бинобарин, бизнинг маънавий-рухий қувватга бўлган эҳтиёжимиз мазкур романлар бағридан сизиб чиқмиш маънолар ҳисобига бойиб борар экан, янгича изланишлар самараси бўлмиш бу романлар том маъноси-ла миллийдир. Айни чоғда улар янгича кузатиш, таҳлил ва талқинни талаб этади. Бу борада адабиётшуносликнинг тобора ақидапарастлик тамойилларидан халос бўлаётганлиги қувончли ҳолдир.

Билдирилган ижобий фикрлар романчилигимиздаги услубий изланишларнинг тамомила нуқсонлардан холи эканлигини англатмайди. О.Мухтор романларида қаҳрамон хатти-харакатлари ва ички кечинмалари мувофиқлигининг етарлича таъминланмаслиги кузатилади. Шунингдек, носирнинг воқеаларга бевосита аралашуви; характерлар руҳий оламини ҳамиша ҳам уларнинг нутқи орқали очишга эриша олмаслиги; айрим образлар нутқини индивидуаллаштиришда вакт ўлчовига эътибор бермаслиги каби ҳолатлар ҳам ижобий хусусиятлар эмас. Т.Рустам «Капалаклар үйини»да фикрлар қайтарилиши орқали китобхонни зериктириб қўйса, У.Ҳамдам (Мувозанат) роман сюjetи ва конфликтини ривожлантиришда баёнчиликка берилади. Х.Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романидаги эса диалог ва монологларда муаллиф нутқи таъсирининг бир қадар кучлилиги кузатилади. Бу эса характерлар тўқнашувинда улар ички моҳиятининг етарлича очилмаслигига муайян даражада салбий таъсир этади.

Шубҳасиз, бундай камчилик ва нуқсонлар шаклий-услубий изланишларнинг теранлашуви билан бартараф қилинади. Янгиланиш даври ўзбек романчилиги бадиий талқиннинг янги имкониятларини намоён этган алоҳида тизим эканлигини инкор этмаймиз.

Полифоник талқин бадий унсур сифатида

Ўзбек романни поэтикасида янги услуб ўзгаришларининг пайдо бўлиши воқелик ва оламни, қаҳрамон ботиний кечинмаларини янгича идрок этиш, асар структурасида кўп овозлилик ва кўп қатламлиликнинг юзага келиши билан ҳам боғлиқдир. Достоевский услуби ва бадий полифония поэтикаси ҳақида тұхталган Михаил Михайлович Бахтин: «Биз ишонамизки, у бадий тафаккурнинг янги типини яратди. Буни биз шартли равишда полифоник тафаккур деб атаемиз... унинг аҳамияти романий тафаккур доирасидан четта чиқиб, Европа эстетикасининг айрим асосий тамойилларига дахлдорлик билан белгиланади. Ҳатто бемалол айтиш мумкинки, Достоевский оламнинг янги бадий моделини яратди...»¹⁰⁶ деб қайд этади. Демакки, М.М.Бахтин тадқиқотида бадий полифония поэтикаси роман жанрининг янги модели сифатида таҳлил этилган. Унинг фикрича, Достоевский романлари («Жиноят ва жазо», «Ака-ука Карамазовлар», «Телба») асосий ўзига хослиги: «мустақил, туташмаган онглар ва овозлар кўплиги ҳамда чинакам маънода бирданнiga жарангловчи кўп овозлилик, кўп қатламлиликда намоён бўлади»¹⁰⁷.

Ҳатто М.М.Бахтин ҳам полифоник роман билан боғлиқ муаммоларни яхлит ўрганишга даъво қилмайди. Шу маънода биз ушбу фаслда бадий полифонияни ўзлаштиришда, ўзбек романчилигига жанрнинг модернистик типи юзага келишида талқин жараёнида пайдо бўлаётган айрим полифония унсурлари ҳақидагина тўхталишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Зоро, тадқиқот обьектимиз бўлган ёзувчилар ижодида полифоник тафаккурни тўлиқ мужассам этган романлар деярли учрамайди. Балки, полифоник талқин унсурлари кўзга ташланади. З.Пардаева ҳақли равишда таъкидлаганидай: «...талқин жараёнида айрим ўринларда полифониянинг зоҳир бўлиши романни жанр сифатида полифоник деб аниқлик киритиш учун имкон бермайди»¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Издание четвертое.—М.:1979.—3 ст.

¹⁰⁷ Ўша жойда.

¹⁰⁸ Пардаева З. Бадий-эстетик тафаккур ривожи ва ўзбек романчилиги. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. —26-27 б.

Бинобарин, полифоник талқин бадий унсурларини ўрганиш айни пайтда бутунги ўзбек романларига умумжаҳон романчилиги анъаналари ҳамда ижодий имкониятлари, бадий талқин услублари таъсирини ўрганиш ҳамдир. Жанр ички динамикаси ижодий янгиланиш сари юз буриб, умумбашарий ғоялар талқинидаги бадий мантиқ моҳиятини англаш ҳар қачонгидан ҳам муҳим бўлган бизнинг кунларимизда бу ниҳоятда долзарблиқ касб этади.

У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» (1997) романида инсоннинг маънавий-рухий мувозанатга эҳтиёж сезиш изтироби унинг күнгил тубидан ва жамиятдан изланади. Мухит сувратини акслантириб шаклланган онг ва руҳдаги эврилишлар қаламга олинади. «Исён ва итоат»¹⁰⁹ (2002-2003) романида эса эътиқод ва иймон, тирикликтининг мантиғи ва руҳ ҳаловати сингари инсон ҳаётининг энг муҳим масалалари хусусида сўз боради. Ҳар иккала роман қаҳрамонлари Буюк Мувозанатни излашади, ўзликни англашга, идрок этишга астойдил уринишади. Адабиётшунос олим У.Норматов «Мувозанат» романини рус адаби В.Войновичнинг «Монументал тарғибот», ўзбек адаби Т.Муроднинг «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» сингари романлари билан қиёсан ўрганишга интилади. Шахс эътиқоди ва фожиаси талқинида Аглай, Ботир фирқа, Амир характерига хос муштарак ҳамда ўзига хос жиҳатлариги кўришга ҳаракат қиласди. У роман қаҳрамонларини шартли равишда «китобий одам» (Амир), «табиий одам» (Юсуф) каби ажратади. Бизнингча, роман қаҳрамонларига нисбатан бундай умумийроқ тарзда ёндашув улар қисмати туб моҳиятига тұла етиб бормасликка, баъзан эса характер мантиғига мос келмайдиган мана бундай талаблар кўйишга олиб келган: «Холбуки, устоз кўрмаган чаласавод бу одам чиллага ўтирасин эди; телба бир ҳолатда дарбадар төғ сафарига чиқиб, ногаҳон дўзах азобига дуч келади, ўғриликда гумон қилиниб, шармандаларча сазойи этилади...»¹¹⁰

Амир образининг романдаги ўрни ва мақоми ўзига хос эканлигини зътироф этган олим уни муаллифнинг «бадий ютуғи» деб баҳолайди. Шунга қарамасдан, юкоридаги каби фикрлар хаёлот ва реаллик ичра мувозанатини йўқотиб аросат кимсага айланган,

¹⁰⁹ Улугбек Ҳамдам. Мувозанат. // Жаҳон алабиёти, 2002 йил, № 5-6; Уша муаллиф. Исён ва итоат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.

¹¹⁰ Норматов У. Энг муҳим муаммо. // «ЎзАС», 2003 йил, 21 март, № 12 (3695).

ва реаллик ичра мувозанатини йўқотиб аросат кимсага айланган, туфма табиатига кўра қайсар Амирнинг ожиз бир банда эканлигини англаш сари етакламайди. У.Норматовнинг тажрибали адабиётшунос сифатидаги кузатувчан нигоҳи романдаги таъсирчан лавҳалар, ёрқин деталлар, қаҳрамон тақдирининг сўнгги дамлари – ўлим тасвири талқини хусусидаги кузатишларида, А.Камюнинг «Бегона» қиссасидаги локайдлик ҳолати талқини қиёсланган ўринларда айниқса яққол намоён бўлади.

А.Расулов «Мувозанат»да Шарқ фалсафаси чукур ва ишонарли талқин қилинганинги эътироф этади¹¹¹. Олим ўзбек адабиётида Т.Маликнинг «Шайтанат» асаридан кейин ўқишли, китобхон дикқатини тортиб, баҳс-мунозараларга сабаб бўлган роман яратилмаган эди, деб ҳисоблайди. Бу фикр бирмунча баҳсталаб бўлса-да, у романнинг ютуғи сабабини: «...унда жонли, тирик, изланувчи, хом сут эмган бандалар тимсоли тиник тасвирлангани» асарда яхлитлик, бир бутунлик руҳи борлигидан, деб тўғри хулоса чиқара олади¹¹². А.Расуловнинг ёзувчи концепцияси, роман шакли ва услуби ҳақида билдирган фикрлари ҳам қимматлидир.

Бироқ, назаримизда, тадқиқотчи бош қаҳрамон характеристига аҳамият қаратар экан, Эргаш, бош чўпон сингари У.Ҳамдамнинг ғоясини тўлдирувчи образларга нисбатан бир қадар бирёқлама муносабатда бўлади. Унга Эргаш «саёқ, бетайин одам», бош чўпон эса «Амирга жисмоний азоб берган бетавфикс»¹¹³ кишилар булиб кўринади. Олимнинг «...қаҳрамонлар ўйлари, тушунчалари, ҳаётга қарашлари билан тезоқар вакт аро баҳс бўлаётганлиги очик-ойдин сезилади... «Мувозанат» романи анъанавий йўсинда ёзилган асар. Лекин ўйлаб кўрилса, унда модерн романнинг кўп хусусиятлари кўзга ташланади... бош қаҳрамон қарашлари зинҳор ёзувчи концепциясини акс эттирмайди. Ровий образи қаҳрамонларнинг эмин-эркин харакат қилишларини, ўзларини намоён этишларини таъминлайди. ...ёзувчи

¹¹¹ Расулов А. Янгиланаётган роман. // «ЎзАС», 2003 йил, 21 март.

¹¹² Расулов А. Тарих, фалсафа, роман. // Жаҳон адабиёти, 2003 йил, №9. – 163 б.

¹¹³ Расулов А. Ўша жойда, Б:154-165.

концепцияси ўсишда, ўзгаришда, ҳаракатда»¹¹⁴ сингари қимматли фикрларига таянсак, романга жалб этилган барча қаҳрамонлар носирнинг концепциясини акс эттириши ойдинлашади. Ўз қарашлари, ҳаётий муносабатлари, дард ва армонлари билан муҳит ҳақидаги тасаввурларни янада мукаммаллаштириши аён бўлади. Бинобарин, «Мувозанат» романинг китобхон дилига яқин пафоси ҳам, таъсирчанлиги ҳам ҳар бири ўз йўли, ҳаётий қарашларига эга бўлган ранго-ранг персонажлар орқали таъминланган, эътибор топган.

Бизнингча, тадқиқотчи олимларимиз роман қаҳрамонларининг реал ҳаётда эришган камоли масаласига бирмунча ортиқча маҳлиё бўлишгандай туюлади. Ботиний ва зоҳирий мувозанатнинг бузилиши тақдирлар фожиасини келтириб чиқарган экан, демакки, фожеий қаҳрамонларни англаш ҳам ниҳоятда муҳимдир. Юсуф ёки Амир характеристида романнинг етакчи гояси акс этган. Одил ака, Сайд, Миразим, Захро, Манзура, Эргаш, бош чўпон ва бошқа қишлоқ одамлари тақдири ҳам романда салмоқли ўрин тутади.

«Юсуф машинадан тушиб қолганда соат ўн иккига чоракта бор эди. У секин юриб трамвай бекатига келди. Бекатда кимdir трамвай кутиб ўтиради. Юсуф ўриндиқнинг иккинчи четига омонатгина чўкди» (42-бет). Ўриндиқнинг икки четига омонатгина ўтирган бу икки кишининг айни пайтдаги ҳоли бир-бирига яқин. Дафъатан улар бир-бирини танишмаса-да, Юсуф сўнгги сигаретасини унга илинади. Унинг дастлабки таассуроти ҳамроҳининг ташки қиёфасидаги хароб ҳолдан пайдо бўлади. Ҳатто унинг тезроқ нари кетишини истаб қолади. Шунга қарамасдан, эски таниши бўлиб чиқсан Эргашдан кўра қай манзилга боришининг-да тайини йўқ Юсуфнинг ҳоли айни фурсатда аянчлироқ эди. Шаҳар кўчаларида ярим кечада сарсон юриши жиҳатидан ҳам, манзил-маконсизлик, кўнимсизлик маъносида ҳам бу фикрда жон бор. Зеро, Эргаш аниқ манзилга – ўз кулбасига бора олади. Юсуфда эса бу имкон йўқ. Алламаҳалда Валерийнинг эшигини

¹¹⁴ Расулов А. Ўша жойда, –154-165 б.

қоқиб бориш ўнғайсиз ва хунук. Вокзалда тунашдан кўра Эргашнинг уйи қулай. Юсуф шу боис ҳам бу манзилни танлайди. «Эски таниш»ига кулбасидан жой берган Эргашда бечоранинг аҳволига ачиниш туйғуси мавжуд. Албатта, Юсуф бадбўй ва ипириски хонадаги жулдур ўриндиқда ухлай олмай, тонггача ўтириб чиқади. Бироқ ҳар на бошпана-да. Шубҳасиз, булар масаланинг зоҳирий томони.

Ботинан эса, Юсуфнинг кўзига уйку қўндирмаётган нарса нафақат мөгори чиқиб кетган бир хонали уйдаги жулдур ўриндиқ ва уй ичининг ипирискилиги, балки Эргашнинг аччиқ тақдир ҳамдир. Зеро унинг қисмати Юсуфникига уйқаш. Факат Юсуфнинг Эргаш янглиғ бутунлай маҳв бўлмаслик, тақдирини ўзгартириш имкони мавжуд. Эргашнинг ҳолига тушмаслик учун тун бўйи ичи сидирилиб, алам билан ўз келажаги ҳақида жиддий ўйлашига сабаб ҳатто куча кийимини ҳам ечмасдан эски дивандада хуррак отиб ётган локайд Эргашнинг ҳолидир. Ўз ғурурини йўқотган, аламзада Эргаш тақдирни Юсуфни ўз-ўзини англашга, ўнгланишга ундейди. Бу эса қаҳрамон фаолиятининг энг остки қисмидан англашилади.

Эргашнинг бефарқу лоқайд, истиқболдан умидсиз кишига айланишига беш-олти йил бўлган. «Ичини ёритиб турган чирок ўчган» (46-бет) Эргаш ҳам жисмонан, ҳам руҳан маҳв бўлган. Шу учун ҳам У.Ҳамдам бу икки персонажни юқорида танишганимиздай, «икки четда» ва «омонат» ўтирган ҳолда тасвирлайди. Юсуфнинг манзилга етиб бормаганлигига ҳам тагмаъно яширин. Чунки у ўз мувозанатини батамом йўқотмаган. Бу мувозанатни ўнглаш, ўзлигини англаб етишга астойдил уринади, имкон топа олади. Кўнгил ичиди – ботинда кечган ўзгариш аянч ахволга тушмаслик истаги, демакки эртанги кун умидидан туғилади. Бошқачароқ айтганда, агар ўнгланмаса, Эргаш қиёфасидаги эртасини кўриб хушёр тортади. Муаллиф бир вақтнинг ўзида маънавий-руҳий жиҳатдан икки кутбда бўлган қаҳрамонлар тилидан сўзлайди. Ўз нутқи билан нафақат роман ғоявий йұналишини, балки қаҳрамонлар характерини ҳам очади. Эргаш ва Юсуфнинг маълум бир вазиятдаги ҳолати, миллий шароит таъсирида руҳиятида содир бўлган ўзгаришларни бадиий ифода этади.

Аслида, Эргаш обрули университетлардан бирининг физика муаллими, фан номзоди. Довруғи дунёга кетган кашфиётлар, мақола ва қўлланмалар муаллифи эди. Тинчтотувгина оиласи, хотини ва учта фарзанди бор эди. Ебичиши, кийинишу ҳар йилги дам олиш саёҳатлари иқтисодий бутунликдан гувоҳлик берарди. Бунинг устига истиқболдан умидлари ҳам бир олам. Үгилчасига аatab икки хонали алоҳида уй ҳам олиб қўйишганди.

Ўз касби туфайлигина яшаб келаётган, замон ўзгариши туфайли моддий қийинчиликка мубтало бўлган рўзгордан барака, оиладан тотувлик кўтарилади. Эртадан умидвор сабр кишиси бўлган Эргаш ўз севган касби билан шуғулланиб оилани тебратса олмай қолади. Жамиятдаги мувозанатнинг бузилиши туфайли оддий бир оиладан барака кўтарилиши аҳилликка путур етказади. Бугун ҳам айнан кечаги ишини бажаргани ҳолда, меҳнати звазига етарлича ҳак ололмаётган, бошқа соҳада ишлашга эса укуви йўқ Эргаш инсон меҳнатига эътиборсизликнинг курбонига айланади. У хотинига қарата дейди: «Мани қўлимдан нима келади? Сабр қил, ҳаммаси тагин изга тушиб кетар. Эсимни танибманки, физика-математика билан шуғулланган одамман. Кеча менга шу меҳнатим звазига етарли пул тўлаётганди, бугун тўламаётган экан, айб мендами? Мен кеча нима иш қилган бўлсан, бугун ҳам ўшани бажаряпман. На сан, на санга ўхшаган товуқмиялар тушунмаётники, ман бошқа соҳада энди ишлай олмайман. Ман буни неча марта айтишим керак. Балиқ сувдан ўзга жойда яшолмаганидек, ман ҳам бошқа жойда қўлсиз-оёқсизман, тушунсанг-чи!» (46-бет)

Шу ўринда муаллиф нутки Эргашнинг нутки билан қўшилиб кўп овозлиликни таъминлайди, сўзнинг таъсир кучини оширади. Эргашнинг нутки адабнинг ижодий ниятини юзага чиқаради. Эргашнинг олимона ўй-фикрлари аслида муаллифнинг қарашларига ҳамоҳанг. У.Ҳамдам дунёқараши, гоялари, эзгу ниятларини ифодалай олади. Давр воқеаларига муносабатини ифодалайди.

Бизнингча, персонажнинг сўзларида китобхонга ҳам қарата айтилган кучли залвор мужассам. Аслида, севимли касбини ташлаб мингларга қўшилиб бозорга чиқиб кетолмаган зиёлини айбситиш мумкинми? Маърифатли бир инсоннинг бозорма-бозор қоп орқалаб юриши мувозий бир ҳол бўлмай, маънавий-рухий синишдир. Агар биз шу мантиққа таянсак, болалар bogчаси тарбиячиси бўлган Эргашнинг аёли Латофатнинг бозорни ихтиёр этишида ҳам қандайдир асос бордай туюлади. У атрофига боқиб, фарзандларининг улғаяётгани, нарх-наво билан даромад номувофиқлигини кўради. «Шундай юраверсак ҳолимиз не кечади?» – деган истиҳолада эрини пул чиқадиган бирор ишнинг бошини тутишга ундейди. Оиладаги ноаҳиллик болаларга таъсир қилаётганидан сикиласди. Мингларга қўшилиб, эрининг иродаси етмаган ишни қиласди. Хуржун кўтариб бозорга чиқади ва тарбиячиликнинг баҳридан ўтади.

Ўшанда энди ёши қирқ олтига чиқсан Эргашни оиласи, бола-чақаси, ҳамкаслари тушуниши мумкинми? Оиладаги аҳволни кўриб баттар эзилаётган, ҳатто университетга ҳам оёғи тортмай қолган Эргаш манфаатли меҳнатдан эъзоз толмай, ҳеч қачон ўнгланмаслигини тушуниб, оилада ортиқча эканлигини хис қилиб, боқиманда бўлишни истамай даҳшатга тушади. Ўзини тобора мискин ва ожиз сезган персонаж хотини билан ўртасидаги тобора совугандан совуб бораётган муносабатларни ўнглай олмайди. Жилла қурса оталик шаънини сақлашдан умидвор бўлиб, алоҳида яшаган ва буткул ёлғизланиб қолган Эргаш ички оламида кечган ғалаёнлар ташки фаолиятига салбий таъсирини ўtkазиши муқаррар эди. Чунки у бор-йўғидан буткул ажралган, на оиласию бола-чақасига, на жамиятга кераксизлигини ҳис этганди. Ёлгизлик, аламзадалик, нафрат туйгуларини майга чўқтироқчи бўлган Эргашнинг ғурури ва шаъни буткул синади. Инсон ва жамият муносабатларининг мувозанатдан чиқиши руҳий изтироблар ичра ўртангандан персонажни мавҳ этади. Бемалол айтиш мумкинки, У.Ҳамдам услуби, ғояси ва туйғуси «Мувозанат»да харакат қилувчи ҳар бир қаҳрамоннинг характеристида мужассамлашади.

Демак, Эргаш чинакам маънода фожей тақдир эгасидир. Уни дабдурустдан «саёқ ва бетайин» деб ҳисоблаш авваламбор персонаж ботиний оламини илғамаслик, инсон образи орқали тасвир предметига айланган полифоник романлар поэтикасига хос бадий талқинга етарлича зътибор бермасликдир. Қалбидаги барча эзгуликлар олис хотирадагина қолган, бегоналик туйғуси тобора теранлашиб, ичкиликка берилган Эргаш руҳан парчаланишига маҳкум персонаж. Қолаверса, Эргаш тақдири романда тутган мавқеига кўра Юсуф характеристининг шаклланишига таъсир этувчи омил вазифасини ҳам ўтайди.

Эргаш фожиаси қиёфаси ўзгарган замон табиатини, шиддат билан ўзгараётган воқелик янги ижтимоий-сиёсий мухитни яратиб улгурганини англамасликдан келиб чиқади. Янги мухит янгича ёндашув ва ўзига хос қадриятларни талаб қиласардики, фақат маънавиятни танлаб моддиятни менсимаслик ёхуд Латофат сингари моддият йўлида маънавиятни курбон қилиш нафақат алоҳида шахс ёки оилани, балки жамият ва ҳатто дунёни маҳв этиши мумкин, дейди У.Хамдам. Бу фикр романнинг аксарият қаҳрамонлари тақдирида, ботиний оламида кечган ғалаёнларда буй курсатади. Юсуф мушоҳадаларида қатъйлашиб руҳига енгиллик, иродасига куч, фикрига қувват, хатти-харакатларига қатъият ва шаҳд бағишлади. Чинакам инсоний ҳаётга ташна қалбини хаёл ва тушкаби гўзал дунёга жалб этади.

«Ҳаромнинг бир чимдими ҳам ҳаром» (54-бет) деб билиб хотини, укалари икки ҳафтада мاشаққат билан колхоз даласидан йиққан сомонни қайтариб ўз ўрнига ташиган, оиланинг яккаю ягона гунажини сотилиб авайлабгина сақланаётган пулига «девона»ни сийлаб, Улугтог сафарига йўлга чиққан Амир чупон ва унинг ўгиллари томонидан ўгри гумон қилиниб, аёвсиз равишда калтакланади:

« – Мана, ҳароми ўгрини тутдик! – деди учовлондан бири.

– Қанақасига мен ўгри бўлай, оддий йоловчиман. Ким биландир адаштиряпсизлар! – Амир аҳволни оз-моз тушунтиргандек бўлди.

– Ҳой, ит эмган абллах, қилғиликни қилиб қуиб, яна ёлғон гапирасанми?–бошқа бири тортиб олинган таёқ билан Амирнинг қаншарига тушириб қолди. Амир оғриқдан ихраб юборди.

– Үғирланган қўйларни нима қилдинг, пасткаш? – урган киши Амирнинг юзига яқин келиб, тупугини сачратиб бақирди.

– Менга қара, ҳей аламзада! Амир ундан ҳам баланд овозда қичқирди, – мен қўй үғирлаганим йўқ, умримда үғирлик кўчасига кирмаганман. Сен олдин айбдорни топ, айбини бўйнига қўй, кейин ур-да!

– Унда бу ерларда нима қилиб тентиб юрибсан қош қорайганда? – боядан бери жим турган қария аралашди.

– Тоққа кетяпман, Улуттоққа.

– Нима ишинг бор у ерда, сен ахир чўпонлардан эмассанку? – давом этди қария.

– Чўпон эмасман, лекин ўғри ҳам эмасман!

– Хўш, тоғда пишириб қўйибдими кечаси? Яна ёлғизсан?

– Боргим келди, вассалом.» (55-56-бетлар)

Амирни «ҳароми», «ўғри», «аблаҳ», «ёлғончи», «пасткаш» деб ҳақорат қилиб калтаклаётган, унинг умрида үғирлик кўчасига кирмаган, оддий йўловчи эканлигига астойдил ишонмаган кишиларнинг НАФРАТли ва АЛАМЗАДАлигининг боиси нимада? Нега Амирнинг гапи чўпонлар учун худди чўпчакдай туюлади? Нима учун Амирни шир яланғоч қилиб ечинтиришдай «куятсиз»лик, «инсофсиз»лик содир бўлди? Наҳотки, навқиронидан қариясигача бир-биридан баттар ёвуз бўлишса? Бу шармандали ахволдан эркагу аёл заррача уят туйғусини ҳам сезишмаслиги мувозий бир ҳолми? Инсоннинг ўз қондошини тушунмаслик, унга астойдил ишона олмаслик даражасида уят, андиша, номус, инсоф, диёнат, орият каби муқаддас шарқона туйғулардан йироқлашиб, алам ва нафрат исканжасида ёвузлашиши лоқайдлик, худбинлик уруғи урчиши бу эврилган оломон қаршисида, ёвуз гоя олдида Амирни ноилож колдириши табиий эди.

Табиатан қайсар бўлган Амир чўпонларни ишонтирадиган жўяли сабаб қидирмайдигина эмас, бундай ёлғон билан жонини авайлашни ҳатто ўзиға эп кўрмайди. Ҳадеб «айб»ига икрор қилиш илинжида бўлган, ҳатто шафқат қилмаган чўпонларга нафратини сукут орқали изҳор қилишни афзал билади. Кечагина беш вақт намозни ўқиб юриш учун бор-будини беришга қодирдай кўринган

Амир бир қултум сув учун дунёни алишиб юборишга тайёр, буултларга сув илинжида термилувчи, ўт-ўланлар баргини ётиб олиб шимади-да оддий бир одамга айланади. Эътиқодидан қайтмайдиган, таваккалчи Амир ҳам ҳаёт зарбалари олдида баъзан ожиз қолади. Бундай ҳолда у уят, хўрлик, калтак азобларидан ҳам кўра ташналиқдан мислсиз азият чекади. Ёмғир сувидан боши гир айланар даражада чексиз лаззат туйганида, ҳар қанча қайсар гоя одами бўлмасин, инсон боласи-ожиз банда сифатида намоён бўлади. Ёзувчи Амир ички дунёсини очиш, аниқ ҳолатдаги руҳий кечинмаларини ёрқинроқ ифодалаш, кайфиятидаги ўзгаришларни курсатишида ташки олам манзараларини унинг кўзи билан кўради. Руҳият манзараларининг нутқса кучишида индивидуал услугуб ҳам намоён бўлади. Лекин барибир у мохият эътибори билан тақвадорлигича қолади. Ужар табиатини ҳаёт сабоқларидан хулоса чиқариб, ўзгартиришга уринмасликнинг ўзи аслида Амирнинг бош фожиаси.

Бинобарин, Амирни-ку тушуниш мумкин экан, кекса чўпонни англаш унча мушкул кечмайди:

« – Ўғлим.. – чолнинг овози титраб, гапиришдан тұхтади. Амир ҳайрон бўлиб, кўзларини очди. Чолнинг қорачигида йилтиллаб ёш ўйнарди.

– Икки ҳафта ичиде элликка яқин қўйимизни ўғирлатдик. Бу ҳазилакам нарса эмас. замонди кўриб турибсиз. – Амир чолнинг ҳатто «сиз»лаётгани». Ҳайрон қолди.

– Анавилар менинг ўғилларим. Биттаси уйланган, иккита боласи бор. Биз билан бирга туради. Унга иморат солишим, қолган иккитасини эса уйлашим, гарданимдаги қиёмат-қарзидан кутулишим керак. Бутун оиласининг даромади факат шу қўйлардан. Элликта қўй эса ҳаммамизнинг икки йиллик заҳматимиз зое кетди, дегани. Жон ўғлим, – чолнинг юзларидан ёш шашқатор бўлиб окди, бўғзига йигиси тиқилиб, аранг сўзини тугатди, – бу агар сизди ишиз бўлса, бизди қон қақшатманг, айтинг, ҳатто эллик қўйнинг ўнтасидан воз кечдим, қолганини қайтаринг...» (59-бет)

Икки ҳафтада элликта қўйдан ажralиб, бутун оиласининг икки йиллик даромадидан мосуво бўлиб, қон қақшаган, уч нафар ўғил, битта келин ва иккита невараси билан каталакдай ҳовлида яшаб, энди уй-жой қиласман, иккита ўғлимни уйлантираман, деб

турган чолнинг Амирни «жон ўғлим» деб, «сиз»лаб гапираётган ҳолатига аҳамият берайлик. У худди Амир сингари жабрдийда, мунглиғ ва хокисор киши экани англашилади. Чол ўз гарданидаги қиёмат-қарздан кутулиш илинжидағи икки дунё саодатини ўйлаётган эътиқод одами. Шунинг учун ҳам унинг нуткида энди нафрат туйғулари ўрнини вазминлик ва мулоҳазакорлик эгаллайди. Демак, муаллифнинг қиёфаси ҳар бир образнинг ҳолати, изтиробларида акс этади. Адид (хикоячи) асар қаҳрамонлари билан баб-баравар ҳаракат қиласи. Айни дамда чўпон бу дунё мушкулотлари олдида ожиз, замондан норизо, диёнатсизликлардан аламзада. Демак, уни «бетавфиқ»ка чиқариш мумкин эмас. Ундаги зоҳир бўлган нафрат ва аламзадалик, ғазабноклик ва ёвузлик теран ботиний илдизларга эга эмас. Чўпон Амирдан фарқли ўлароқ, содда ва жайдари тоғ одами. Шу боисдан ҳам у ярим кечаси Улуғтогни бориб куриш, тонгни ўша ерда қаршилашдай хаёл қадар юксак мақсадлар ҳам борлигидан бехабар. У ўзи ва фарзандлари, оиласи ташвишлари билан яшайдики, Амирнинг сойирлиги чўпоннинг мантиғига сигмайди. Ҳаётга реал қаровчи чол Амирга ўхшаб фақат истакнинг ўзи билангина мақсадга интилмайди. Йиллар суронида тобланган тафаккури эртанги кун азобини олдиндан чамалашга одатланган.

Чўпон онгига ташқи муҳит таъсирида андишани енгиш, ҳаёт учун кураш гояси кириб келган. Демакки, инсофу диёнатнинг йўқолишига жамият сабаб. Адолатсизликларга кўникиш лоқайдликка етаклаганидай, лоқайд чолнинг назарида нафрат ва ёвузлик аламзада кўнгилга таскин берувчи адолат бўлиб туюлади. Ёвузликнинг ҳар бир куриниши ҳам зулм эканлигини, шу томон қадам ташлаётганлигини тушунмайди.

Илло, руҳиятга кирган ёвузлик айни бир вужудда бешафқатлик ва зулмни юзага келтиради. Унинг қалбидаги эзгуликларни янчидан ташлайди. Бизнингча, чўпон ва фарзандларининг Амирни калтаклашдан муайян қониқиш ва лаззат олганликлари шундан – икки ўртада пайдо бўлган бегоналик туйғусидан – келиб чиқади. Гоҳ қаҳру ғазабли, ёвуз, гоҳида мунглиғ ва хокисор кимсага эврилувчи қария ички оламида руҳан ўзини бир неча бўлакка бўлиб ташлаган гоя етовида баъзан дунё одами бўлиб андишасизликка, баъзан эътиқод одами бўлиб виждан азобига гирифтор бўлади. Пировардида ёвузлик руҳи устун келиб, бешафқатлик эзгуликни маҳв этади. Бошқачароқ айтганда, романда

тафаккур ва талқин жиҳатидан полифоник кўп овозлилик, кўп қатламлилик акс этади. Чўпоннинг сўкир қалбидаги аллангаланган ўч олишу интиком инсоннинг инсонга тажовузи тарзида намоён бўлар экан, бир реал шахс тимсолида икки хил одам, икки хил онг турланиши кўзга ташланади.

Шуниси муҳимки, поэтик талқин ривожи давомида ёвузлик тоғаси чўпон ва унинг болалари онгидан бошқа ҳолатга кўчади. Жала қуиб, кучли сел келганида чолнинг иккита ўғли ва кўйларнинг учдан икки қисмини ямлаб ютиб бутанага кўмиб ташлайди. Бу гуноҳлар эвазига келган муқаррар жазоми ёхуд бегуноҳ Амирнинг «Кўзларингга сув тўлсин сенларнинг!» деган қаргиши оқибатими? Қайтар дунёнинг сир-синоатлари билан боғлиқ умуминсоний масалалар романда юксак мақомда тасвириланган:

«...қариянинг миясида қарғиш чақнади. У сапчиб ўрнидан туриб кетди. Ахир, уша йигитни бир томчи сувга зор қилишмаганими? Наҳотки у қарғанган бўлса? Наҳотки у чинданам ўғри бўлмаган? Унда ким?» (40-бет). Кўринадики, У.Ҳамдам қаҳрамонларининг индивидуал-психологик қиёфасини ифодалаш, маънавий-рухий дунёсидаги драматик ҳолатларни яққолрок кўрсатишга эътибор берган. Эҳтимол, ўзига паноҳ излаётган қария ушбу паришон ҳолатида тавбага яқин бир мақомда ўз-ўзини тафтиш этаётган, гуноҳга йўл кўймадиммикин?» – деган мулоҳазага бориб истиғфор қилаётгандир. Агар шундай бўлса, унинг қарғишига қолдим, Оллоҳнинг газабига дучор бўлдим, деб ўйлаши табиий. Бирок энди кеч. Ичига чироқ ёқсанг-да ёришмайдиган қария ўн гулидан бир гули очилмаган шўрлик болажонларининг жонини нисор айласа-да қайтара олмайди.

Яхлит роман мантиғидан келиб чиқилганда эса, ёвузликнинг турланиб, тусланиб туриши яъни табиатга кўчиб, қайта намоён бўлиши «Мувозанат»да кўп овозлилик ва кўп қатламлиликни юзага чиқаради. М.М.Бахтиннинг ҳақли равища таъкидлашича: «Полифоник роман буткул диалогик асосга курилади. Роман таркибининг барча унсурлари аро диалогик муносабат мавжуд бўлиб, улар кўповозлилик (контрапунктический. – М.П.) тамойилига мувоғиқ тасвириланади. Маълумки, мазкур диалогик муносабат хийла кенгроқ ҳодиса. У одатдаги диалогдан деярли фарқли тарзда, бутун инсон хатти-ҳаракат ва фаолиятининг маъно

ва мазмун касб этувчи муносабатлари шиддатини қамраб олган универсал ҳодисадир»¹¹⁵.

Демак, «Мувозанат» романи тафаккури мантигидан жамият тафаккурининг даражасини келтириб чиқариш мумкин. Роман гояси, мавзу ва манбаи қўпқатламлилиги икки овозилик асосига қурилган бадий талқин орқали ҳам англашилади. Носоглом мухит ва жамиятнинг чўпон шахсиятига нисбатан адолатсизлиги ва зулми мавжуд ақидаларнинг инқирози ҳамдир. Ана шундай жиҳатлари билан «Мувозанат» Ч.Айтматовнинг «Кунда», Э.Самандаровнинг «Дарёсини йўқотган қирғоқ», Х.Дўстмуҳаммаднинг «Бозор», Ш.Бутаевнинг «Қўргонланган ой» сингари романларидаги полифоник тасвир нуқтаи назаридан айрим услубий изланишларни эсга солади.

Бинобарин, У.Ҳамдамнинг бадий тафаккурида полифоник тафаккур унсурлари, фалсафий мушоҳадакорлик, психологик таҳлил услубининг катор қирралари намоён бўлади.

Миллий истиқлол даври ўзбек романчилигига полифоник талқин унсурлари О.Мухторнинг «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги хароба», «Афлотун», «Майдон», Х.Дўстмуҳаммаднинг «Бозор», Т.Рустамнинг «Капалаклар ўйини» романларида ҳам у ёки бу даражада намоён бўлади. О.Мухтор «Кўзгу олдидаги одам» (1966) романнда ижтимоий ҳаёт муаммоларини анча қабарик тасвирлайди. Характерларнинг психологик ҳолатларига алоҳида аҳамият қаратади. Роман қаҳрамонларидан бири Сирож Ҷамбаров (муаллим) ўз ўтмишдошларидан диёнатсизлиги, шогирдларини ҳидоятга даъват этмаганлиги, иккиюзламачилиги, эркин фикр, идрок ва тафаккурни бўғишига интилгани, элни мутеъликада сақлашга улуш кўшаётганлиги билан ажралиб туради.

Муаллим ўзининг тасқаралигини баъзан-баъзан сезгандай бўлади. Унинг бот-бот кўзгу олдида узоқ қолиши аслида халқ ва ватандан бегоналашган кишининг ваҳима, шубҳа-гумонлар гирдобида қийналаётган ҳолатидир. Ёзувчи қаҳрамоннинг ҳаракат ва ҳолати орқали ички дунёсини ёритади. Бироқ у музтариб

¹¹⁵ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. –М.: Советская Россия, 1979. – 49 ст.

ҳолатдан чиқишида характерига хос хусусиятлардан узоқлаша олмайди. Амал, мол-жон ташвишидаги кўрқоқ ва хиёнаткор бу кимса (романда «махлук») руҳий түлғонишлар ичра талвасага тушиб «кўзгу»ни синдиради. Яъни, элнинг нигоҳи, ватандошларининг фикри билан тамомила ҳисоблашмай кўяди. Бу шубҳасиз, шахснинг фожиаси, миллат кишисининг чинакам фалокати эди.

Ўзаро меҳр-мухаббат бўлмаса ёвузлик, ўзаро нафрат урчиши муқаррарлигини О.Мухтор Сирож муаллим, Мирқобил ака, Улуғ Акобир, Юнусхўжа, Адҳамжон, Мамлакатхон, Сожидахон каби қиёфасиз кишилар тақдирни орқали кўрсатади. Валижон тахайюлидаги пўртанаалар ўз-ўзини англаш жараёни тарзида кўрсатилади. Унинг ўзини англаши бошқаларни ҳам холис тушунишга интилиш билан чамбарчас боғланади, ахлоқий қадриятлардан озиқланади.

Фикр-ўй ва амал бирлиги таъминланмаган давр одамлари юксак тафаккур парвозидан маҳрум. Улар руҳан парчаланган кишилар. Бунинг оқибатида қабоҳатларга муросасизлик, ҳаромдан ҳазар йўқолган. Одамларга ҳар қандай бемаънилик табиий ҳол бўлиб туюлади. Демакки, носир жаҳоний қадриятлар, буюк ҳақиқатлардан бегоналашган мұхитни қоралайди. Роман қаҳрамони Валижон ўз иродасини азалий қадриятларга таяниб кувватлантириш орқали покланишга юз буради. Бинобарин, роман сарлавҳаси асар архитектоникасида ташкил қилувчилик ролини ўйнаб, бадиий гоя билан узвий боғланади.

О.Мухторнинг «Тепалиқдаги ҳароба» (2000) романи қаҳрамони Мирза Ғолибининг руҳий камоли ҳақида тұхталиб адабиётшунос, И.Ёқубов ёзади: «Мирза Ғолиб жамиятдаги бефарқлик, лоқайдлик, журъатсизлик иллатининг сабабларини излайди. У бўум-бўш олам билан юзма-юз қолиб, сұна бошлаган умидларини нурлантириш, руҳий ва жисмоний чарчоқни унтиш учун омонат илинж бўлган ҳаробада қолади. Шу ерда қаҳрамон ўйхотиралари, мұхокама-мулоҳазалари гирдобига шўнгийди. Шу тарика парчаланган руҳини ягона нұқтага жамлайди, ўзини ўнглай олади. Ўзидаги ички моддий-маънавий имкониятларини ишга солиб билган қаҳрамон борлиқ, инсон, моддий ва маънавий қимматларни яхлитликда таҳлил этади. Нихоят мұхитдан, одамлардан, ўз-ўзидан норозилик сезиб, ҳаробада қолиб кетишни астайдил истамайди. Чигал шароит туфайли тушиб қолган

мұстариб ҳолатидан күтүлади»¹¹⁶. Демакки, О.Мұхтор қаҳрамонлари ҳам үз сөзги, кечинмалари, кайфиятлари оламида яшаб, ҳаракат қыладиган мұайян ахлоқий вазиятта үзиге хос бетакрорлиги билан ажралиб турувчи кишилар. Үз дилини ғубор ва гунохлардан поклаб, күнгил озодлигига эришувчи персонажлардир. Ёзувчи бевосита тарзда ижтимоий–сиёсий масалаларга очиқ–ошкора ургу бермайды. Инсон онги ва рухиятида юз берәётган эврилишлар, умуминсоний муаммолар нұқтаи назаридан характернинг полифоник талқини орқали юзага чиқади.

Х.Дүстмуҳаммаднинг «Бозор» романида давр шиддатига зид тарзда урчиган бефарқлик, лоқайдлик, зерикарлы умумий ҳаёт оқимидағи бир хиллик, инсоф, адолат түйғуларининг унуглиши инсоннинг нағс домидаги үртанишлари, эврилишлари хосиласи тарзида талқин қилинади. Романда бу хосиятсизлик рамзи инсон ризқининг күшандаси бүлған сичқонлар ва ножинс–нотайин махлук тарзида тасвирланади. Шу үринде А.Камюнинг «Вабо» романидаги каламушларга үхашашлик күзатилади. Бирок Х.Дүстмуҳаммад бу махлукқа қарши курашишни эмас, балки миллий қадриятни ифодалайды. Роман қаҳрамони Фозилбек нафқат үзи ва бүлғусын умр йүлдоши балки, шу мұхит, шу шароитда барпо бўлаётган оиласар, дунёга келаётган болалар – «бозор» - дунё ҳақида ўйладиди. Жамият кайфиятининг инсон рухига таъсирини таҳлил этади. Романдаги ножинс махлук турланган ёвузликнинг хаёлий тимсолидир. Инсон ҳаёти билан боғлиқ муаммоларни бундай мураккабликлари билан тасвирлаш – талқин манбаига нисбатан Х.Дүстмуҳаммаднинг янги бадиий позицияси жанр имкониятларини янада кенгайтиришга олиб келди. Зоро, полифоник талқин үзга талқинлар (фалсафий, психологик, мистик, лирик. – М.П) аро ўзининг анча мураккаблиги билангина эмас, балки мұкаммаллiği билан ҳам ажралиб туради.

«Модернистик талқин услубидаги абсурд роман»,¹¹⁷ деб баҳоланган Т.Рустамнинг «Капалаклар ўйини» асарини мутолаа қилиш жараёни анча мушкул кечади. Мұхит фожиаларини бир неча ғоялар тизимидан келтириб чиқариш қийинлиги, психологик

¹¹⁶ Ёкубов И. Рұх ва фикр әрқиулиги. // «Илм сарчашмалари», 2002 йил, №4, –55 б.

¹¹⁷ Пардаева З. Ҳозирги ўзбек романчилигининг тараккүёт тамойиллари. Филол. фанл. доктори дисс...автореф. – Тошкент, 2003. – 48 б.

тахлил мураккаблигига кўнишиш мушкулотларини енгишга тўғри келади. Воқеа-тафсилотлар бағридаги маънавий-рухий изтиробларни англаш мушкуллиги ҳайётини бемаъниликлар (абсурд)нинг салбий моҳияти рўй-рост кўрсатилганида ҳамдир. Роман қаҳрамонлари ўз кисматларини ўзгартиришга ҳарчанд уринишмасин, барибир тескари натижа келиб чиқаверади. Улар тақдир олдида бетадбир қоладилар. Бироқ уларнинг ноумид эмаслиги, илоҳий мўъжизаларга ишониб яшashi айниқса мухимдир. О.Шарафиддинов сўзлари билан айтганда: «...юрт севгиси, ватан севгиси... баъзан юрт ҳақидаги қайғули кайфиятларни, танқидий мулоҳазаларни айтишни ҳам тақозо қиласди». Фикрловчи инсон бўлган Бадал Армон ҳукм-хулосалари ҳамиша инсоф ва адолат юзасидан чиқарилади. Жамиятнинг тубан ахлоқи ошкора зардали овозда гоҳ пичинг, гоҳ кесатиқ, гоҳ киноявий тарзда куйиниб баён этилади. Бинобарин Т.Рустамнинг кинояси аччиқ, сатираси газабнок бўлиши табиийдир. Бунинг замирада инсонни комил, ўз мақомига яраша юксалган ҳолда кўриш истаги мавжуд. Улкан руҳий изтироблар орқали (катарсис) қалбни тозалашга таъсир кўрсатиш истаги бор. Бадал Армоннинг ўз-ўзидан янгиланишга қодир куч топишга уриниши-покловчи изтиробдан иборат. Романда абсурд унсурларидан фойдаланиш Т.Рустам дунёқараши ва эътиқоди билан боғлиқ. Адид одамзод уринишларининг маънисизлиги, тақдирнинг кучи, яратганнинг кудратини кўрсатиш учун абсурд унсурларидан фойдаланади. Шу маънода адид исломий асосларга таянади, дейнишимиз мумкин. Ўз олами, ўз дунёсига хос илоҳий нурга, фараҳбахш манзил-маъвога интилган Бадал Армон каби роман қаҳрамонларидан ҳар бирининг ўз оламига хос руҳ майллари бор. Кўнгил мулки айричалиги, ҳар бирининг «ўз ёздиги бор»лиги жиҳатидан ҳам уларнинг ўзликни англаш йўллари-да, изтиробу эврилишлари-да алоҳидадир. Инсон ва жамиятни англаш роман талқинида воқелик моҳиятини мантиқан тафаккур этиш орқали кечади. Манба моҳиятан онг эврилишлари орқали талқин этилар экан, ёзувчи услуби ҳам модернистик тафаккур типада эканлиги ойдинлашади. Ўзбек адиллари сўнгги босқичда ижтимоий умумлашмалар ва психологик таҳлил теранлиги, матннаги ботиний ички мазмуннинг ўзига хослиги, шахс

¹¹⁸ Шарафиддинов О. Фикр эркинлиги зарур эктиёж. // «ЎзАС». 2004 йил, 14 май. №19 (3745).

ва жамият муаммолари, ижтимоий зиддиятлар, маънавий-рухий масалаларни ноанъанавий услугда талқин этишда жиддий изланишлар олиб бормокдалар. Миллий истиқлол даврида яратилган романларимизда модернистик, полифоник, абсурд услублари намоён бўла бошлади. Инсоннинг ички дунёсини янгича йўлларда кашф этишга эътибор ортди. Бу асарларда бир вақтнинг ўзида реалистик ва модернистик тасвир унсурлари, услублари уйғунлашиб кетади. Бадиий тафаккурдаги ўзгариш ва ислохотлар давр талабига ҳамоҳангdir. Зоро, услублар синтези роман динамикасини таъминловчи асосий омил-талқин йўлига айланди. Изланувчан носир ботиний оламида замонавийлик мезонлари янгиланди. Бу жараён миллий анъана заминида жаҳон адабиётининг илғор ютуқларини ўзлаштириш орқали кечмоқда. Баъзан тақлидчилик ҳоллари ҳам кузатилади. Ижобий янгиланишлар бундай асарларга ёндашувда илмий таҳлил ва талқиннинг герменевтик-структурал, психобиографик, имманент йўналишларини қўллаш эҳтиёжи ва заруратини юзага чиқарди. Бинобарин, жанр динамикаси адабиёт тадрижига хос қонуният экан, жанр компонентлари ҳам вазифаси нуқтаи назаридан мудом ўзгарувчандир.

Хотима

«Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар» деб номланган ушбу монографиямизда бугунги ўзбек романлари услуб муаммоси билан боғлаб ўрганилди. Айрим боб ва фаслларда миллий услуб тадрижидаги ижодий индивидуалликнинг ўрни; диний мифологик қатламнинг роман поэтикасидаги бадиий функцияси; янгиланаётган услубнинг роман ички динамикаси билан боғлиқ жиҳатлари имкон қадар ўрганилди, айрим типологик муштаракликлар аникланди.

Услуб муаммолари ниҳоятда кенг ва ранг-баранг эканлигини назарда тутиб, ўзбек романнавислари О.Мухтор, Х.Дустмуҳаммад, У.Ҳамдам, Т.Рустам асарлари мисолида ижодий ўзига хослик муаммосини очиб беришга ҳаракат қилинди.

Ёзувчининг услубий тамойиллари истеъдод табиати, ижодий қиёфаси, тафаккур тарзи, ифода йўсини, адабий анъаналарга муносабатига боғлиқ. Услубий индивидуаллик бадиий асарнинг барча сатхларида намоён бўлади. У типологик яқинликни инкор этмайди.

Ўзбек наслида миллий услуб тадрижий тарзда ривожланган ва романчиликдаги янгича изланишлар учун замин вазифасини ўтамоқда. Ижтимоий-психологик шароит, носир маънавий-рухий оламидаги тебранишлар, жаҳон адабиёти тажрибаларига ҳамоҳанглик, миллий-адабий анъаналарни ижодий ўзлаштириш услубий изланишлар самарадорлигини таъминлайди.

Роман жанри семантикасининг кенгайиши тарихий-адабий жараён динамикаси билан боғлиқ бўлиб, ўзбек романни поэтик структураси ҳалқ оғзаки ижодининг ҳаётбахш хусусиятларини ўз таркибига сингдиради.

«Минг бир қиёфа» романни бадиий идрок қилиш ва ифода тарзига кўра О.Мухтор наслига хос услуб тараққиётида ўзига хос ҳалқани ташкил этди. Миллий адабий анъаналар салмоғи кучлилиги билан ажралиб туради. «Афлотун» романни тафаккур тарзida ҳалқ мифологик қарашлари асосида юзага келган эътиқодий ишончларга асосланиш поэтик мушоҳаданинг бадиий-эстетик қимматини оширган. «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги ҳароба» романларидағи характерлар полифоник таҳлил қилинган. Омон Мухтор ижодий изланишларида фалсафийлик, тарих, бугун ва келажакни боғлашга интилиш, ёзувчи ва қаҳрамон ўйчанлиги

күзга ташланади. Шунга мувофик тарзда аналитик ва шартли рамзий услугбий йұналишлар, баъзан модернистик талқин унсурлари кузатилади. Публицистик баёнчилик күзга ташланади.

Х.Дүстмұхаммаднинг «Бозор» романы концепциясыға диний тушунчаларнинг дадил сингдирилиши шартли рамзий услугни теранлаштирган. Ёзувчи реал давр муаммоларини афсона ва ривоятлар мазмунига ижодий ёндашиб фалсафий-психологик жиҳатдан умумлаштиришга эришган. У роман композицион мукаммаллiği ва сюжет изчиллігінің таъминлаб, ижтимоий ҳаётга бұлған үз муносабатини мажозий усуlda ифодалашга эришган. Жамият кайфиятининг инсон рухига таъсирини рамзий-мажозий услугда таҳлил этган.

У. Ҳамдамнинг «Мувозанат» романыда воқеликни анъанавий ёритишдан ташқари, публицистик талқин, полифоник тафаккур унсурлари, фалсафий мушоҳадакорлық, психологик таҳлил услуглари намоён бұлади. Жамият аъзоларининг рухияти, жамият тақдирі тарихан таҳлил этилади. Инсоннинг шаклланиши ҳақидаги мұлоҳаза, баҳс-мунозараларда диний ҳамда тасаввуфий мазмундаги кириитмалардан ижодий фойдаланилади. «Исен ва итоат»да ёзувчи «Мувозанат»даги каби диний мазмундаги кириитмаларни мантикий-бадиий үзлаштириш, тұғридан-тұғри құллаш йүлидан бормай, роман воқеаларидан мустақил тарзда ёндош фойдаланиш йүлидан боради. Гарчанд муаллиф бу романда үз ҳаяжонини яшира олмаган, бадиий-фалсафий хulosалар құламини кенгайтириш, салмоғини теранлаштиришга эриша олмаган бұлса-да, қиёсий таҳлиллар учун диний мазмундаги кириитмалар параллеллігі янги имконият берган.

Т.Рустамнинг «Капалаклар үйини» романыда анъанавий фольклор мотивлари ва реал ҳаёт тафаккур ҳамда тахайюлға қиёсланиб, бадиий ифодада контраст усулидан фойдаланилади. Романда баҳс-мунозара ва ҳатто пародия оханги юзага келған. Рамзий-ишоравий таҳлил истекхоли киноявий услугни юзага чикаради. Ёзувчининг үткір ҳажви пичинг, кино, сатираси эса зардали ва залворли, аччиқ ҳамда ғазабнок кесатиқ тусини олади.

Т.Рустам ижтимоий мұхит фожиаларини турфа хил ғоялар тизимидан келтириб чиқарди. Ҳаёттій бемаъниликларнинг салбий мөхиятини мураккаб ҳажвий-киноявий ва сатирик услуг, мантикий тафаккур асосида таҳлил этади. Шу йүл билан у модернистик талқин услугидаги романнин яратади. Романда услугбий номукаммалліктер, баёнчилик, үрінсиз тақрорлар ва бир қадар

мавхумлик сезилувчи ўринлар ҳам учрайди. Булар бизнингча, носирнинг роман жанридаги илк тажрибаси эканлиги билан ҳам боғлиқ ва маҳоратнинг ошиши билан бартараф қилиниши мумкин бўлган қусурлардир.

Ўзбек романчилигининг тажрибалари шуни кўрсатадики, услубий изланишлар тубандаги тўрт йўналишдадир:

1. Изчил таҳлилий (аналитик);
2. Лиро-романтик;
3. Шартли-рамзий;
4. Модернистик.

Мазкур йўналишларнинг ҳар бирини алоҳида ажратиб кўрсатиш муайян ёзувчининг у ёки бу асари, ёхуд умумий ижодий изланишларида улардан бирининг устивор бўлишини тайнин этиш, бир-бирига яқин услубдаги носирларнинг ижодини типологик ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шундай бўлса-да бу хил ажратиш нисбий характерга эга бўлиб, муайян доминант услуб доирасида бошқа услубий ходисаларнинг харакат қилиш мумкинлигини инкор этмайди.

Қўринадики, ҳозирги ўзбек романларидағи услубий изланишлар миллий-адабий анъаналар, эпик наср тажрибалари, мифопоэтик ва диний-тасаввufий тафаккурга мурожаат қилиш, жаҳон адабиёти услубий изланишларидан ўрганиб бадиий талқиннинг янги имкониятларини кашф этиш орқали тадрижий ривожланмоқда. Дунёкарашларнинг бир-бирига пайвандлашиши жараёни таракқиётнинг мазкур босқичида ўзбек романлари услубида жаҳон адабиёти тажрибаларига муштарак жиҳатларни келтириб чиқариши табиийдир. Зоро, ижодкорнинг айни палладаги туйғу-кайфияти ўзига хос шакл ва услубни талаб этади. Бадиий диднинг турфа хиллиги услуб ранг-баранглигини таъминлайди.

МУНДАРИЖА

Ёзувчи услуги танқидчи назарида	3-5
Кириш.....	6-14
1-боб. МИЛЛИЙ-АДАБИЙ АНЪАНАЛАР ВА ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК РОМАНИДАГИ ЯНГИ ТАМОЙИЛЛАР	
1.1. Миллий услугб тадрижи ва ижодий индивидуаллик.....	15-30
1.2. Ёзувчи услуги шаклланишида эпик наср анъаналарининг ўрни.....	31-63
2-боб. РОМАН ПОЭТИКАСИДАГИ ИЛОҲИЙ-МИФОЛОГИК ҚАТЛАМНИНГ БАДИЙ ФУНКЦИЯСИ	
2.1. Услубий изланишларда мифопоэтик тафаккур излари.....	64-73
2.2. Илоҳий тушунчаларнинг роман концепциясида бадиий эврилиш жараёнлари.....	74-92
3-боб. РОМАН ИЧКИ ДИНАМИКАСИ ВА ЯНГИЛАНАЁТГАН УСЛУБ	
3.1. Бадиий талқиннинг янги имкониятлари.....	93-105
3.2. Полифоник талқин бадиий унсур сифатида	106-122
Хотима.....	123-125

ҚАЙДЛАР УЧУН

ПИРНАЗАРОВА МАНЗУРА МАТНАЗАРОВНА

РОМАН ВА УСЛУБ

(Илмий монография)

Муҳаррир:
Ақрам Декон

Техник муҳаррир:
Файзулло Азизов

Дизайнер:
Асқар Ёқубжонов

Мусаҳих:
Нодира Эгамкулова

**«Муҳаррир» нашриёти
Лицензия: АI № 099. 2008 йил 24 март**

Теришга 2012 йил 10 октябрда берилди.
Босишига 2012 йил 22 декабрда рухсат этилди.
Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$. «Virtec Times» гарнитурасида
оффсет босма усулида оффсет қофозида босилди.
8 шарт. б.т. 6,4 ҳисоб нашр. таб.
Адади 500 нусха. 300-сон буюртма.

**«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-үй
E-mail: Muhartir@list.ru**

**Пирназарова
Манзура
Матиазаровна**

Филология фанлари номзоди.
1977 йил 17 сентябрда Хоразм
вилояти, Урганч туманида
таваллуд топган. 1994–1999
йилларда Урганч Давлат
университетининг филология
факультетида тахсил олган.
2001–2004 йилларда УрДУнинг
«Ўзбек адабиёти» кафедраси
аспирантурасини туттаган.
2006 йил «Хозирги ўзбек
романларида услубий
изланишлар» мавзуида
номзодлик ишини ҳимоя
қилган. Бугунги кунда
УрДУнинг «Ўзбек адабиёти»
кафедраси катта ўқитувчиsı.
Республика матбуотида 30 дан
зиёд илмий мақолалари эълон
килинган. Оиласи, уч
фарзанднинг онаси.

ISBN 978-9943-25-138-0

9 789943 251380